

Lunds universitet  
Språk- och litteraturcentrum  
Handledare: Bibi Jonsson  
2012-05-30

Robin Joensuu  
LIVR07  
Masteruppsats

# Blodets heta böljeslag

Maria Sandel och arbetarklasskvinnans  
sexualproblematik

## English summary

The writing of Maria Sandel, Sweden's first female working class writer, is centering on the working class women and children in the major Swedish cities during the first decades of the twentieth century. The moralistic ideal of good character, especially when it comes to sex, that permeates her stories can be traced to the Social Democratic working class movement's strive to approach the bourgeois middle class as a method of struggle in order to lift the working class. Here, the women and their roles as housewives came into focus. In controlling the women, the bourgeois thought that they, through them, also could control their husbands and sons and prevent them from joining revolutionary mass movements.

Sandel draws a clear line between the women that succeed in living a moral and sexually abstinent life, and those who live out their sexuality. One of her explanations of the coarsening of the working class was the conditions they were working under in the factories. The work, but also the public life, is described as the antipode to the normative life at home. Another explanation is the parents' failure in raising their sons and daughters to be responsible, hard working and class-conscious members of the working class.

Even though Sandel's stories can be read as an attempt to form a working class identity that would be an alternative to that of the bourgeois, fact is, there are many similarities between the two.

The conclusion of this thesis is that it is not possible to find a single solution to the "problem of sexuality", as it is described in Sandel's five novels and one collection of short stories. Instead, three possible alternatives are tried. Even though Sandel highlights the abstinent matriarchy as well as the sexual affirmation as two possible solutions, fact is that most of the portrayals revolve around the marriage and the heterosexual, bourgeois nuclear family.

# Innehållsförteckning

<b>1. Inledning</b>	<b>4</b>
1.1. Den skötsamma arbetaren	6
1.2. Teoretisk diskussion: Representationstriangeln	8
1.3. Teoretisk diskussion: Klass, genus och makt	12
1.4. Fem romaner och en novellsamling i korthet	16
<b>2. Lustar och ystra sinnen</b>	<b>18</b>
2.1. Det förråande arbetslivet	21
2.2. Gud hjälpte oss, en sådan ungdom!	25
2.3. Ensamma kvinnor	30
2.4. Nattfjärilar	34
<b>3. Den sunda arbetarklassexualiteten</b>	<b>42</b>
3.1. Skötsamhet och sexualupplysning	43
3.2. Själsadeln	45
3.3. Det heta blodet	47
3.4. Den driftstyrda mannen	49
3.5. Tre lösningar på sexualproblematiken	51
<b>4. Sammanfattning</b>	<b>56</b>
<b>5. Litteraturlista</b>	<b>59</b>

# 1. Inledning

Tegnér biskop, Geijer professor, Malmström likaså, Rydberg äfven, Snoilsky, Heidenstam, Virsén, Geijerstam... ja man ska förgäfvets leta efter någon diktare som ej fått fin uppfostran.<sup>1</sup>

Maria Gustava Albertina Teresia Sandell, eller Maria Sandel som hon skulle komma att bli känd som, skrev orden ovan i ett brev till vännen Gertrud Månsson 1901. Detta är tre år innan hon själv debuterar som en av de första svenska arbetarförfattarna med novellen ”Min gata” i socialdemokratiska Stockholms allmänna kvinnoklubbs tidskrift *Morgonbris*. Tidigare hade hon skrivit kamplyrik, framför allt i den socialdemokratiska pressen och med sina prosaberättelser tog hon i högre grad än sina manliga generationskamrater ett avstamp i arbetarklasskvinnornas vardag och banade väg för kommande generationers mer kända kvinnliga arbetarförfattare. Under sin livstid fick hon stor uppmärksamhet. I *Morgonbris* skrev man flera berömda artiklar och recensioner; av arbetarförfattarna var det bara Leon Larsson som fick en jämförbar uppmärksamhet.<sup>2</sup> Trots det har hon till stor del fallit i glömska efter sin död.

Sandel och hennes generationskamrater ur arbetarklassen erkändes som författare för första gången. De lästes av borgarklassen och recenserades i den borgerliga pressen. Sandel stod på arbetarlitteraturens startlinje – hennes debut, novellsamlingen *Vid svältgränsen och andra berättelser* (1908), gavs ut bara två år efter Leon Larssons uppmärksammade diktsamling *Hatets sånger* (1906) som ibland brukar sägas markera arbetarlitteraturens riktiga genombrott i Sverige.<sup>3</sup>

Trots all uppmärksamhet var Sandel något av en enstöring. Hon bodde tillsammans med sin mamma i en nödbostad för fattiga arbetare på Kungsholmen i Stockholm efter att i några år i tonåren ha arbetat som hushållerska i USA. När hennes mamma gick bort bodde hon kvar ensam, döv sedan trettioårsåldern precis som mamman hade varit, och gravt synskadad. Där skulle hon komma att stanna under större delen av sitt liv. När hennes syn hade blivit så pass dålig att hon svårt kunde fortsätta med sitt hemarbete som trikåstickerska fick hon ekonomisk hjälp för

---

<sup>1</sup> Brevet är citerat efter Forselius, Tilda Maria, ”Upptäcksresan i vardagens landskap. Om Maria Sandel.” i Holmquist, Ingrid & Witt Brattström, Ebba (red.), *Kvinnornas litteraturhistoria, del 2 – 1900-talet*, Stockholm 1983, s. 93.

<sup>2</sup> Godin, Stig-Lennart, *Klassmedvetenhet i tidig svensk arbetarlitteratur*, Lund 1994, s. 124.

<sup>3</sup> Godin, s. 127.

att klara sitt uppehälle av borgarklasskvinnor i den grupp som omgav den inflytelserika författaren och feministen Ellen Key.<sup>4</sup>

Sandels relationer med borgarklassen var fler än man kan tro. Hon var såvitt man vet den första svenska kvinnliga arbetarförfattaren men novellsamlingen *Vid svältgränsen* och romanen *Familjen Vinge* gavs ut på borgerliga Albert Bonniers förlag och inte på bokförlag knutna till arbetarrörelsen så som hennes kommande romaner skulle komma att göra. Trots det var den egna klasstillhörigheten viktig för henne. Litteraturvetaren Tilda Maria Foreslius, en av de få som i efterhand har ägnat sig åt Sandels författarskap, skriver att Sandel genom relationen till Ellen Key och Amelia Fagerstedt, båda socialdemokratiska kvinnor ur borgarklassen, hade kunnat ”komma upp sig” men lät bli. I kretsen kring Ellen Key kom arbetarklassen till korta, menade Sandel.<sup>5</sup> Trots att hennes författarskap i högre grad lästes av borgarklassen än den egna klassen, som hon helst ville nå, riktade hennes tidiga författarskap en tydlig appell till läsarna om arbetarkvinnans värdighet och mänsklighet som sällan stod att finna i den borgerliga litteraturen.

Det hon skildrar i sina romaner och noveller är framförallt kvinnornas och barnens plats i storstadsmyllret. Det är också arbetarklassens unga kvinnor som lyser starkast vid en första genomläsning av hennes författarskap. Många av dem tar avstånd från föräldragenerationens och det borgerliga samhällets normer, förmaningar och hedersbegrepp men de starkt moraliskt färgade skildringarna är dubbelbottnade, kanske till och med motsägelsefulla. Ena sekunden ges en ung livsglad kvinna en röst; hon agerar spontant, bejakar livet, är sunt rebellisk och vänder sig mot föräldragenerationens förebråelser. Andra sekunden träder berättarrösten in med en torr kommentar om de unga kvinnorna, kallar dem ytliga, ansvarslösa och dömer dem för sin bristande självkontroll. Det kan mycket väl vara som Forselius har skrivit att man så här i efterhand läser med andra kulturella och ideologiska glasögon och att berättarröstens kritiska ton och det avskräckande i skildringarna av de unga kvinnorna gick bättre hem hos läsarna under 1910- och 20-talet då romanerna först gavs ut.<sup>6</sup>

---

<sup>4</sup> Forselius, Tilda Maria, ”Själsadeln och de ystra sinnenas rop – Kvinnors liv och kärleksvillkor i Maria Sandels texter” i Adolfsson, Eva & Forselius, Tilda Maria m.fl., *Vardagslit och drömmars språk – Svenska proletärförfattarinnor från Maria Sandel till Mary Andersson*, Enskede 1981, s. 19.

<sup>5</sup> Ibid., s. 19.

<sup>6</sup> Ibid., s. 38.

## 1.1 Den skötsamma arbetaren

Den moralism som kännetecknar Sandels författarskap kan med fördel läsas jämsides med en kunskap om hur bilden såg ut som den socialdemokratiska arbetarrörelsen spred av den egna klassen. De skildringar av skötsamma arbetare som förekommer i hennes berättelser borde läsas mot bakgrund av tidens ideologiska strömningar, klassamhället och de förhållanden som arbetarklassen levde under i värld som i högre grad var urban än tidigare.

Både inom borgerligheten och inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen spred man ett skötsamhetsideal som beskrevs som lösningen på den oroliga situationen i storstäderna. Där de båda klasserna låg nära varandra i uttrycket skilde sig dock uppsättet åt (se kapitel 2). Livet förändrades drastiskt för de många människor som flyttade in från landsbygden till städerna i jakt på arbete och de samlevnadsmönster och den moral som de äldre generationerna som hade vuxit upp på landsbygden var vana vid var nu förlegade. Arbetarklassen som tidigare hade levt i storfamiljer och arbetat ute på fälten tvingades in i det borgerliga kärnfamiljsmönstret i trånga och undermåliga bostäder i storstädernas allt större slumområden. Den borgerliga sedlighetsmoralen började vackla och fria sexuella relationer blev vanliga. Så mycket som hälften av alla barn födda i Stockholm åren 1900-1910 var födda utom äktenskapet. Många kvinnor stängdes ute både från arbetslivet och från möjligheten att hitta bostad när de blev med barn. De hade få alternativ annat än att sälja sina kroppar och prostitutionen bredde ut sig.<sup>7</sup>

Som Tilda Maria Foreslius skriver fördes det en hätsk debatt i den borgerliga pressen om det ”sedliga tillståndet” i storstäderna.<sup>8</sup> Arbetarklassen och i synnerhet den kvinnliga delen av den, utmålades i borgerliga kretsar som djurisk och obenägen att kontrollera sin sexualitet (se kapitel 2). En av anledningarna till att normen om den skötsamma arbetaren växte fram har med detta att göra. Man skulle inom den egna rörelsen skapa en motbild till den som sjuklig och ociviliserad som lyftes fram i den borgerliga pressen. I den svenska socialdemokratiska rörelsen växte den i hög grad fram som en kampmetod. Historikern Andrés Brink Pinto skriver i doktorsavhandlingen *Med Lenin på byrå* (2008), en studie i normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen under 1920 och 30-talet, att den

---

<sup>7</sup> Ibid., s. 20.

<sup>8</sup> Ibid., s. 19.

socialdemokratiska arbetarrörelsen genomsyrades av ett skötsamhetsideal. Genom att anpassa sig till vissa borgerliga ideal menade de att man skulle kunna få till stånd en samhällsförändring. Där den kommunistiska arbetarrörelsens kampmetoder snarare kretsade kring konfrontationen menade man i den socialdemokratiska rörelsen att man skulle sträva efter att lyfta sig över sin egen klass genom att närma sig borgerligheten. Genom att visa sig respektabla och ordentliga skulle man få en större respekt från arbetsgivarna vid förhandlingsbordet och på det sättet få igenom förändringar.<sup>9</sup>

Det fanns en utbredd bild av de normerade, skötsamma männen som uppoffrande, disciplinerade och principfasta som spreds i den socialdemokratiska pressen.<sup>10</sup> Den kvinnonorm som spreds har flera liknande drag men där är bilden mer komplicerad. Där mannens roll i regel kretsade kring den ”kampbaserade arbetaren” fick kvinnan också rollen som ”rationell hemmafru”. Hennes roll kretsade i hög grad kring kärnfamiljen, moderskapet och hemmet vilket uteslöt henne från mycket av arbetarklassens liv utanför hemmets väggar så som fackföreningar och politisk kamp. Uteslutningen från arbetarklassens offentliga liv syns tydligt i den skeva fördelningen mellan män och kvinnor bland fackföreningarnas medlemmar trots att också många kvinnor förvärvsarbetade.<sup>11</sup>

Bilden av arbetarklasskvinnorna som hemmafruar hade sitt ursprung högre upp i samhällshierarkin. Den brittiska sociologen Beverley Skeggs skriver i en studie av brittiska arbetarklasskvinnors självbild och dess relation till klassamhället att kvinnor ur arbetarklassen aldrig har haft en möjlighet att definiera en moral utifrån sina egna premisser som de sedan har kunnat mäta sitt eget kollektiv mot. Istället har de alltid varit hänvisade till de välbärgade sociala gruppernas linjaler. De här idealen menar Skeggs har lagts på arbetarklasskvinnorna, inte bara för att de själva ska känna att de närmar sig borgerligheten och på så sätt få en högre självaktning utan för att man från borgerligt håll menade att kärnfamiljen var den grund som ett sunt samhälle vilade på.<sup>12</sup> Familjens roll är viktig att poängtera i sammanhanget då så mycket av den moral som Sandels berättare förespråkar ligger så nära de borgerliga föreställ-

---

<sup>9</sup> Brink Pinto, Andrés, *Med Lenin på byrån – normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921-1939*, Lund 2008, s. 102.

<sup>10</sup> Ibid., s. 127.

<sup>11</sup> Ibid., s. 137 f.

<sup>12</sup> Beverley Skeggs, *Att bli respektabel*, Göteborg 1999, s. 15.

ningarna om den. Som vi ska se i kapitel tre gäller det både i ett bejakande och ett förskjutande av idealet om den goda hushållsmodern inom ramen för kärnfamiljen. Genom att civilisera den brittiska arbetarklasskvinnan var tanken att hon skulle ”agera osynlig pedagog”, skriver Skeggs, och behärska inte bara sig själv utan också sina makar och söner som man från borgerligt håll menade var de som mest sannolikt skulle orsaka de största problemen. Arbetarklassen uppfattades som en sjudande kittel och husmodern skulle agera det lock som hindrade den från att koka över.<sup>13</sup>

Även Sveriges arbetarklass skulle hållas i schack genom dess kvinnor. Den konservativa politiska rörelsen i Sverige menade att om man la de borgerliga familjeidealerna på arbetarklassens mödrar förväntades de identifiera sig med sin familj i högre grad än med sin klass. Idéhistorikern Ronny Ambjörnsson citerar den borgerliga kvinnorörelsens organ Dagny i ett förord till en samling texter av Ellen Key: ”[man ska uppnå] arbetarklassens förädling genom återupprättandet af hemmets och familjelivets helgd”.<sup>14</sup>

## 1.2 Teoretisk diskussion: Representationstriangeln

Innan vi går in på en diskussion om hur man ska förhålla sig till begrepp som klass och kön i en läsning av nästan hundra år gammal litteratur finns det en anledning att diskutera hur en kulturell och historisk kontext hänger samman med fiktionen och hur den kan hjälpa en läsare att bättre förstå densamma.

Litteraturvetaren Christopher Prendergast skriver i *The Triangle of Representation* (2000) att representationskonceptet är grundläggande för vår förståelse för litteratur och kultur. Det finns tendenser i det postmoderna samhället, skriver han, att tro att det som är viktigt för oss, så väl existentiellt som historiskt, är omöjligt att representera. Som exempel tar han upp Förintelsen och tanken som vissa har uttryckt att poesi blev omöjlig efter Auschwitz, det vill säga att det inte finns ord för, eller överhuvudtaget går att förmedla vad som hände där; de verktyg vi har för att berätta, nämligen språket, räcker inte till. Men det är fel, menar han. Allt går inte bara att representera, utan alla kulturer består av representationer och går inte att förstå utan dem, även om konceptet representation saknas. Som koncept är representationen en

---

<sup>13</sup> Ibid., s. 72.

<sup>14</sup> Ambjörnsson, Ronny, ”Ellen Key: Miljö, liv, idéer” i Key, Ellen, *Hemmets århundrade*, s. 17 f.



relativt ny företeelse men den har blivit en av grundbultarna i det (post-)postmoderna samhället.<sup>15</sup> Med utgångspunkt i den här tanken och vilande på Prendergasts resonemang ska jag argumentera för hur man kan läsa och tolka litteraturen genom att fråga sig vem som står för representationerna och i vilken kontext de skapas. Med andra ord ska vi försöka ringa in subjektet bakom representationen.

Prendergast skriver att den semantiska historien av ordet representation är komplicerad. Det går att urskilja två meningar av den engelska termen, *representation*, som delvis går in i varandra och är intressanta för att försöka förstå konceptet. För det första kan ordet betyda att man presenterar någonting igen, åter lyfter fram det, *re-present*, både tidsmässigt och rumsmässigt. Med andra ord att än en gång presentera någonting här och nu. Den andra grundläggande betydelsen av ordet är att representera som att stå för, att ersätta: en närvarande term "b" står för en frånvarande term "a". Det exempel som ligger närmast till hands är, skriver han, det lingvistiska tecknet som en fonetisk eller grafisk representation av något annat (ett objekt, ett koncept och så vidare). I en vidare bemärkelse kan representationen i den här andra betydelsen sägas täcka in hela det kulturella fältet, det vill säga alla semiotiska system. Dessa omfattar allt från trafikljus till bröllopsceremonier.

De två grundläggande betydelseerna kan i sin tur specificeras ytterligare i ett antal olika kontexter beroende på hur de används. Prendergast pekar på två olika kontexter som är av intresse i sammanhanget: konstnärliga verk som representationer av till exempel mänskliga erfarenheter (till exempel en romankaraktär), och politiska representationer där till exempel vissa personer står som andra människors representanter i en parlamentarisk demokrati. I båda fallen pendlar representationerna mellan de två grundläggande betydelseerna – att åter presentera någonting och att stå för något annat.

Den moderna kritiska teorin menar, liksom Rousseau en gång hävdade, att representationen är alienerande, men där han menade att den kan motverkas genom att åberopa närvaron, den oförvanskade sanningen bortom representationen, menar man numera att en sådan aldrig kan existera. Om vi är alienerade av representationen är vi också skapade av den, skriver Prendergast: "There is no outside representation, no original condition of nonmediated, undivided being that we can recover on the far side of representation." Att söka efter en oförmedlad närvaro bortom representa-

---

<sup>15</sup> Prendergast, Christopher, *The Triangle of Representation*, s. 1.

tionerna är inget annat än en nostalgisk myt, fortsätter han.<sup>16</sup> Vi är alltså skapade av representationerna och kan inte förstå oss själva utan dem, och om vi inte kan det kan vi inte heller förstå kulturella uttryck som till exempel romaner.

På det här sättet talar man idag snarare om representationen som den process där "a" står istället för "b" än om att åter lyfta fram någonting enligt definitionerna ovan. Problemet som det ser ut är alltså inte hur vi kan komma ifrån dem, på vilket sätt någonting representeras, hur "a" ser ut i förhållande till "b" (där de båda kan existera i till exempel ett lingvistiskt, litterärt eller politiskt system), utan snarare med vilken rätt de gör det – "by what *authority*", skriver Prendergast. Fokus har skiftat från att jämföra hur väl representationen ser ut i förhållande till vad den representerar (enligt Rousseau var den aldrig god nog) till vem som står bakom representationen, från objekt till subjekt.

Prendergast menar att den här förskjutningen förmodligen är en av den moderna teorins mest betydelsefulla och att fokuseringen på subjektet blir dess viktigaste uppgift. Tankarna kan illustreras genom filosofen och idéhistorikern Michel Foucaults representationstriangel, *the triangle of representation*. Där "b" tidigare representerades av "a" tillkommer nu subjektet i form av "c", triangelns övre hörn, som avgränsar och definierar representationen av objektet. Prendergast uppehåller sig främst vid tre aspekter av subjektets övergripande karaktär som det finns anledning att gå in på här.

För det första behöver det inte handla om en individ och gör det sällan (till exempel en författare i litteraturstudiet), utan pekar snarare på ett antal subjekspositioner som tar sig uttryck genom "an ideology, a tradition, or a set of conventions, often connected to a dominant set of interests (a social group, a ruling class which has privileged access to the cultural resources of a society)". Men representationen kan trots det aldrig särskiljas från en individuell intention. För det andra finns en tendens till självnaturalisering, det vill säga att subjektet försöker göra gällande att vad det representerar är sakens sanna natur. För det tredje har vi det som litteraturvetaren och semiotikern Roland Barthes kallar för *Lagen* som antyder att representationen inte bara är naturlig utan också ett ideal som bör efterlevas. Representationsfältet ses som ett fält som ska övervakas och representationens subjekt som en övervakande agent. Det lagstiftar hur vi ser på oss själva och vilken position i

---

<sup>16</sup> Ibid., s. 7 f.

den symboliska ordningen det är tänkt att vi ska inneha. Representationen är alltså starkt kopplad till definitionerna, skriver Prendergast; "representations define worlds, subjectivities, identities, and so on".<sup>17</sup> Det viktiga i sammanhanget är alltså att representationen inte bara är en passiv bild av verkligheten, den har också en lagstiftande funktion. Den förmedlar alltså inte bara en bild av kulturella identiteter och strukturer av olika slag, den bidrar också till att skapa och omforma dem.

I det föreliggande fallet, det vill säga Maria Sandel och hennes författarskap, kommer fokus i första hand inte att ligga på henne som person och hennes eventuella åsikter utan i högre grad på den kulturella kontext hon verkade i – även om uttalanden av henne utgör en del av samma kontext. Subjektspositionen kan med andra ord inte avgränsas till att gälla författaren och dess åsikter utan istället kommer jag främst att gå in på de ideologiska strömningar och de diskussioner och idédebatter som fördes i tiden. I Sandels fall kommer det främst att handla om de moraliska diskussioner som fördes om sedlighet, sexualitet och idéer om skötsamhet, både i den *subkultur* som arbetarklassen till en början kan sägas ha varit och i det offentliga borgerliga samhället.

Genom Sandels representationer av klass- och kvinnoidentitet spred hon också en bild av vad en arbetare var, hur denne skulle leva och hur de skulle se på sig själva. Mycket av Sandels författarskap syftar, som vi ska komma att se, till att skapa en arbetarens självbild som står i polemik till den som lagts på henne ovanifrån i samhällshierarkin. Med det starkt moralistiska anslag som kännetecknar författarskapet kan det alltså sägas vara inte bara en spegling av hur arbetarklassen såg ut, utan bidrar också till att skapa det subjekt som det skildrade. Att Sandel såg sig själv som diktare och inte samhällsskildrare eller författare till något tidsdokument är oväsentligt i sammanhanget.<sup>18</sup> Hon verkade trots allt i en kulturell kontext.

Av den anledningen är det en god idé att ta omvägen runt den bild av arbetarklassen i allmänhet och dess kvinnor i synnerhet som spreds både inom arbetarrörelsen och i det borgerliga samhället för att bättre förstå romanerna och novellerna. Men det gör jag först efter att ha problematiserat termer som klass och kön, för också de skapas genom representationer inom kulturella fält.

---

<sup>17</sup> Ibid., s. 9 ff.

<sup>18</sup> I ett brev (citerat i Forselius 1983, s. 102) skriver Sandel att hon inte vill ses som samhällsskildrare, eller författare till ett tidsdokument, så som många kritiker skrev då de recenserade böckerna i pressen, utan som diktare.

### 1.3 Teoretisk diskussion: Klass, genus och makt

Som vi såg i förra avsnittet representerar litteraturen inte bara, på samma sätt som den politiska representanten inte bara uttrycker den representerades åsikt, utan den framkallar och sprider också attityder som påverkar vår förståelse för verkligheten. Litteraturen, liksom politiken, är som Prendergast skriver "forces at work in a cultural force field".<sup>19</sup> Detsamma kan sägas gälla också för samhällets klassindelning och hur människor ur dess olika sociala grupper ser på sig själva, men också på hur män och kvinnor uppfattar och bygger sina egna identiteter i egenskap av kön. Begrepp som klass och genus är inte alltid oproblematiska och därför är en genomgång av dem på sin plats.

Klassbegreppet har ofta kännetecknats, och gör det ofta fortfarande, av en mängd felaktiga föreställningar. En av dem är att klassindelningen av samhället främst handlar om materiella tillgångar och, där positionen inte ärvs, har att göra med hur goda idéer en människa har och hur hårt denna arbetar för att genomföra dem, men klass går djupare än så. Den påverkar i hög grad hur vi ser på oss själva, vilken rörelsefrihet vi har i samhället, både bokstavligt och symboliskt, och vilken möjlighet vi har att bygga vår egen identitet på våra egna premisser. Pierre Bourdieu mejslade under 1970- och 80-talet ut en sociologisk modell för hur avgränsningar inom klass-samhället (och sociala grupper i allmänhet) fungerar.<sup>20</sup>

---

<sup>19</sup> Ibid., s. 15.

<sup>20</sup> Bourdieu har de senaste åren fått en hel del kritik, bland annat för att det verkar ha blivit en trend inom den akademiska världen (så väl som utanför den) att propagera klassamhällets död. Den australiensiska litteraturprofessorn John Frow argumenterar bland annat för att klassgränserna i viss mån har suddats ut i fråga om smak och tillägnandet av kultur (gränser vilka Bourdieu grundade sin teori på). Se: Frow, John, *Cultural Studies and Cultural Values*, Oxford 1995. I korthet menar han att människor idag samtidigt befinner sig i flera olika kulturella fält och lätt kan röra sig mellan en föreställning på operan och en graffiti-utställning. Han har rätt i att gränserna har blivit mer flytande och att Bourdieus analys av klassamhället i 1970-talets Frankrike i viss mån är daterade. Populärkulturen har på bred front hittat in i de mer konservativa rum som tidigare har varit tillägnade de kulturyttringar som de övre klasserna har hållit om ryggen. Men en fråga man kan ställa sig är om det faktiskt är så att de lägre sociala skikten i samhället har fått en större bildning och i högre grad har börjat tillägna sig också "finkultur" eller om det snarare är så att populärkulturen har fått ett erkännande hos de som har makten att definiera god smak. Att klassklyftorna i Sverige i fråga om ekonomiskt kapital och utbildning inte har varit större sedan 1920-talet pekar på det senare alternativet. Som Skeggs skriver om den allt tystare diskussionen om klass att om det är så att klassamhället är ointressant idag, om så väl akademiker som andra är mindre benägna att tala om klass "bör vi fråga oss vems erfarenheter det är som tystas ner,

Modellen kan appliceras på ett subjekt, som till exempel arbetarklasskvinnan, för att förstå vilka konkreta konsekvenser den givna positionen har för en människa som befinner sig i den positionen. Klass är för Bourdieu inte en fast massa, en stämpel som på något sätt har sitt ursprung i verkligheten utan den är en godtyckligt pålagd definition som har konkreta sociala effekter. Det sociala rum vi lever i har skapats historiskt, menar han, och vilken klass vi tillhör bestäms av olika *kapitalformer* som påverkar vilken styrka, makt och rörelsefrihet innehavaren har. Han urskiljer fyra typer av kapital: *ekonomiskt*, *kulturellt*, *socialt* och *symboliskt*. Det ekonomiska kapitalet är som det låter monetärt kapital. Det kulturella kapitalet förekommer i tre former: förkroppsligat kapital, det vill säga mentala och kroppsliga anlag, objektifierat kapital, det vill säga kulturella tillhörigheter, och institutionaliserat kapital som leder till kvalifikationer för utbildning. Den tredje typen av kapital är det sociala vilket består av ens kontaktnät och lägger grunden för ens möjligheter att röra sig i samhället, framför allt bildligt men ibland också bokstavligt. Den fjärde typen av kapital är det symboliska. Det är den form som de andra kapitalen tar när de blir uppmärksammade, erkänns och legitimeras. Det här är kärnan i Bourdieus teori – allt kapital är kontextbaserat och måste legitimeras för att få ett värde. Beroende på mängden kapital, vilken volym och sammansättning det har, vilken möjlighet människan har att röra sig i det sociala rummet, fördelas vi i olika sociala grupper.

Skeggs skriver angående Bourdieu att vi utifrån den här måttstocken föds in i olika köns-, klass- och etnicitetspositioner i samhället som till exempel vit arbetarklasskvinna, vilket ger oss ett visst socialt rörelseutrymme eller som svart medelklassman som ger oss ett annat och så vidare. ”Genom att analysera tillgång till och legitimering av kulturformer kan vi se hur kulturellt kapital omvandlas till symboliskt kapital (eller inte)”, skriver hon, ”och därmed hur ojämlikheter alstras och en systematisk maktförsvagning uppkommer.” Det symboliska kapitalet ger makt och i regel är det den med makt som skapar de värden och de normer som människor med mindre symboliskt kapital har att rätta sig efter (om man ska tro Skeggs

---

vems liv som ignoreras och vems liv som anses värt att studera” (Skeggs, s. 19). En fråga värd att ställa sig i sammanhanget är om det verkligen är klokt att dra ett likhetstecken mellan populärkultur och en rättvis, bred och inkluderande representation av människor ur samhällets lägre skikt. Skeggs skriver vidare att klass tidigare har varit ett sätt för medelklassen att tillskansa sig makt. Att klass sällan tas upp för diskussion betyder, menar hon, att ojämlikheterna nu har institutionaliserats (Ibid.).

studie där totalt 82 kvinnor ur arbetarklassen har djupintervjuats under 12 års tid så skapas dessa värden till stor del hos medelklassen).<sup>21</sup>

I fallet Sandel finns flera utgångspunkter för en diskussion om, inte bara den maktposition som subjektet innehar i en avbildande, representerande bemärkelse utan också i dess reproducerande funktion. Litteraturen skildrar inte bara genom representationer utan bidrar också till att skapa och sprida attityder som påverkar vår förståelse för verkligheten.

Den tradition Sandel agerade inom, den socialdemokratiska rörelsens försök att anpassa sig till borgerlighetens ideal för att erkännas och få fördelar, blir symbolisk för hur klassamhället fungerar men genom det stora fokus som lades vid kvinnans roll i kärnfamiljen blir det också symboliskt för det patriarkala samhällssystemet och idéer om genus.

Filosofen och genusforskaren Judith Butler menar att det finns ett problem i att ställa kvinnligt i ett motsatsförhållande till manligt. Då feministiska teoretiker har menat att representationen av kvinnan har varit otillräcklig, om den överhuvudtaget har existerat, har man försökt skapa ett språk som bättre representerar det kvinnliga subjektet. Problemet med denna både språkliga och politiska representation, menar Butler, är att ett sådant subjekt på förhand fastställer ”de kriterier efter vilka subjektet formas”. Kort sagt ”måste man kunna kvalificera sig som subjekt innan representationen kan erbjudas”; du måste först visa att du är kvinna innan du kan kräva att du ska representeras som sådan. Men det är att göra det för enkelt för sig. Liksom Prendergast hänvisar Butler till Foucault och vad han kallar de juridiska maktsystemen som han menar *skapar* subjekten.<sup>22</sup> De uppfostrande attityder som Sandel sprider i sina berättelser, arbetarklassidentiteten, den skötsamma arbetarklasskvinnans subjekt, bidrar till att skapa normer för hur en ”god” arbetare ska vara. Det finns en klar uppdelning mellan olika genus hos Sandel och tydliga kriterier de måste leva upp till för att bli fullvärdiga manliga respektive kvinnliga arbetarklasssubjekt. På samma sätt som representationer av klass skapar vad de skildrar och sprider attityder kan detsamma sägas gälla med genus. Butler menar att genus är ”en bräcklig

---

<sup>21</sup> Skeggs, s. 21. Här refererar jag till Skeggs sammanfattning av teorin. För Bourdieus teori i sin helhet, se Bourdieu, Pierre, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard 1984 (Paris 1979).

<sup>22</sup> Butler, Judith, *Genustrubbel: Feminism och identitetens subversion*, Göteborg 2007 (1990, 1999), s. 50.

identitet som med tiden har upprättats i ett yttre rum genom en stiliserad upprepning av handlingar”.<sup>23</sup>

Prendergast skriver att om man kan säga att det mänskliga subjektet, du, jag och vår kultur i stort kommunicerar genom representationer, om vi inte kan förstå oss själva och varandra annat än genom dem (i den bemärkelsen att språket i grunden är ett system som bygger på dem), och ställer oss frågan om rätten, *the authority*, att representera, kommer vi otvunget fram till frågan om makt. Det subjekt som har rätten, eller myndigheten i en annan översättning av ordet, att skapa representationer har en maktposition.<sup>24</sup> Detta är just vad både Skeggs och Butler talar om i fråga om kön eller genus, och Skeggs och Bourdieu i fråga om klass. Genus och klass är strukturer som har uppkommit i en kamp om makten och den som har avgått som segrare fortsätter att skapa representationer som säkrar den egna positionen. Som nämndes i kapitel 1.1 finns en tendens till självnaturalisering i hur representationerna fungerar, det vill säga att subjektet försöker göra gällande att vad det representerar är sakens sanna natur. Och i den här processen blir en fråga om makt central. För vem som har makt vill, med handen på hjärtat, släppa den?

Genom att visa på hur godtyckliga definitioner som klass och genus är och hur tätt sammankopplade de är med en fråga om vem som har makt har jag försökt lägga en grund för den kommande läsningen av Sandels författarskap. Då moralen i samhällets lägre skikt sällan har sitt ursprung i dess egna led, framförallt på det sexuella området, utan snarare har spridits ovanifrån för att sedan utgöra grunden för skapandet av subjektet (i det här fallet den skötsamma arbetaren) finns det alltså en anledning att läsa Sandels skildringar av arbetarklassens vardag klasskritiskt.

Som vi ska titta närmre på i den kommande uppsatsen låg det moralistiska anslaget och diskussioner om normer för hur skötsamma arbetare skulle bete sig i tiden, framför allt på det sexuella området. De frågor som den här uppsatsen ska försöka ge svar på är de följande: Var lösningen på den problematik man ansåg att sexualiteten var verkligen en borgerligt färgad avhållsamhet? Finns det en god sexualitet? Och i så fall, hur skulle en sådan levas ut? Vilka likheter och skillnader finns det mellan Sandels skildringar och den syn som kom fram i den socialdemokratiska och kommunistiska pressen?

---

<sup>23</sup> Ibid., s. 219.

<sup>24</sup> Prendergast, s. 9.

## 1.4 Fem romaner och en novellsamling i korthet

Här redogör jag kortfattat för handlingar och tematik i den novellsamling och de fem romaner Maria Sandel skrev under de 21 år hon var verksam som författare.

De nio novellerna i *Vid svältgränsen och andra berättelser* från 1908 gör nedslag i de svåra levnadsförhållanden som många av arbetarna under 1900-talets första decennium levde under i storstäderna. Den första novellen den här studien kommer att ta upp skildrar livet för en ogift kvinna som blir med barn. Hon blir så illa behandlad av sin omgivning och skäms så mycket att hon till slut kryper iväg och gömmer sig när det är dags att föda, vilket leder till hennes död. Den andra novellen handlar om en gift kvinna som inte klarar av att ge mat åt sina barn. När hon blir med barn igen kämpar hon med sin barndoms kristna moral och samhällets lagar men kommer till slut fram till att man inte kan bry sig om lagarna i ett samhälle som behandlar sina medborgare så illa och ställer sig positiv till abort. Den sista novellen berättar om en ung kvinna som ska gifta sig och om hur människorna runt henne samlar ihop pengar till en brudklänning.

Romanen *Familjen Vinge* från 1913 är en kollektivroman som bara kommer att behandlas flyktigt då exemplen från det övriga författarskapet tydligare åskådliggör vad uppsatsen behandlar. Den kretsar kring några familjer som bor i husen runt en innergård i Stockholm. Sedlighetsmoral och ett skötsamhetsideal är genomgående, framför allt när det gäller romanens unga karaktärer.

Strejkromanen *Virveln*, också den utgiven 1913, kretsar kring den normativa arbetarfamiljen och det respektabla arbetarsubjektet och skildringar av dess avskräckande motsatser i ännu högre grad än den förra romanen och sträcker sig över några år kring storstrejken 1909.

I kortromanen *Hexdansen* från 1919 som skildrar vardagen för några arbetarfamiljer är det framför allt familjens och uppväxtmiljöns roll för barnens utveckling till skötsamma arbetare som står i fokus. Den följs av fyra noveller på samma tema.

Sandels kanske mest välskrivna romaner är hennes två sista, publicerade 1924 respektive postumt 1927. *Droppar i folkhavet* och *Mannen som reste sig* fokuserar i högre grad på enskilda individer än det tidigare författarskapet. De målar också upp de mest mångfacetterade "lösningarna" på den sexualproblematik som kännetecknar hennes författarskap. Där hennes alternativ till det *osedliga levernet* tidigare hade



gränsat till det programmatiska är de nu inte längre lika rigida. Även här kretsar romanerna kring arbetarkollektivet i dess utsatthet.

## 2. Lustar och ystra sinnen

Under 1900-talets första decennier var rädslan för de revolutionära massrörelserna, för *pöbeln*, utbredd i borgerliga kretsar. Litteraturvetaren Stig-Lennart Godin skriver i en studie av klassmedvetandet i Maria Sandels författarskap att man kan försöka förstå borgerlighetens rädsla genom att titta på socialpsykologen Gustave Le Bons inflytelserika skrift *Psychologie des faules*, i svensk översättning *Massans psykologi*, från 1895. Det var en skrift som utövade stort inflytande på den intellektuella, politiska och ekonomiska eliten långt in på 1900-talet, på alltifrån ledare som Adolf Hitler och Benito Mussolini till Raymond Poincaré och Theodore Roosevelt. Massan beskrevs av Le Bon som irrationell och dess intellektuella kapacitet är, menade han, alltid lägre än genomsnittet av de individer som ingår i den: ”Massornas naturliga tillstånd är ett tillstånd av våldsamma lidelser.”<sup>25</sup> Arbetarrörelsen var onekligen på fram-marsch över stora delar av Europa och när Le Bon skrev boken hade han och den franska borgarklassen Pariskommunen våren 1871 i färskt minne.<sup>26</sup> Rädslan, skriver Godin, var ett uttryck för ”en politisk skräck för den organiserade arbetarrörelsen”. Den här rädslan genomsyrade ett flertal stora litterära verk en bra bit in på 1900-talet.<sup>27</sup>

Arbetsförfattarna ansträngde sig för att måla upp en motbild och beskrev samhället ur sin egen klass perspektiv, men även där kom arbetarklassens kvinnor ofta till korta till förmån för dess män. En bild av kvinnorna som förekom i borgarklassen går att ta del av i de sexualhandböcker som skrevs kring förra sekelskiftet. Där målades kvinnorna och ”andra lägre raser” upp som djuriska och obenägna att kontrollera sin sexualdrift.<sup>28</sup> Även om Sandel var besviken över att hennes författarskap till en början inte fick större framgångar i den egna klassen kan hennes romaner och noveller ändå sägas ha gett den en röst i de borgerliga läsarnas led. Hon

---

<sup>25</sup> Le Bon, Gustave, *Massans psykologi*, 1895, här citerad efter Jonsson, Stefan, *Rapport från sopornas planet*, Stockholm 2010, s. 39.

<sup>26</sup> Jonsson, Stefan, *Rapport från sopornas planet*, Stockholm 2010. Ett av de verk som har influerats starkt av Le Bon är Heimito von Doderers *Die Dämonen* (Demonerna) från 1956 som behandlar folkets agerande vid den stora protestmarsch som kulminerade i att man tände eld på justitiepalatset i Wien i juli 1927 och där militär och polis öppnade eld mot den österrikiska civilbefolkningen, mördade 40 och sårade 100, bland dem kvinnor och barn. Om detta, och om Le Bon, kan man läsa i Jonssons essä ”Demokratins ursprung”.

<sup>27</sup> Godin, s. 130 ff.

<sup>28</sup> Brink Pinto, s. 82 f.

försökte visa att en moralisk resning var möjlig trots att man levde under svåra sociala omständigheter.

Med den här bilden som bakgrund är det inte underligt att Sandel riktade sig mot borgarklassen, medvetet eller ej, men också mot den egna klassen. På samma sätt som hon vill ge arbetarklasskvinnorna en mänsklighet och värdighet i sin sexualitet visar hon att kvinnor också kände starkt för den politiska kampen. Under 1900-talets första årtionden beskylldes de ofta för passivitet och politisk omedvetenhet av både män och kvinnor i de egna leden, men bilden som Sandel målar upp är en annan. Ett exempel är den passage i romanen *Virveln* som skildrar tiden för storstrejken 1909. Där ger hon kvinnorna en röst i strejken, i kampen för värdiga arbets- och levnadsförhållanden, och det är ingen slump, skriver Eva-Karin Josefsson i sin studie av arbetande kvinnor i litteraturen; kvinnans ”identifikation med arbetarklassens krav [är] lika självklar som en mans. För kvinnorna i [*Virveln*] är arbetarnas nederlag i strejken lika smärtsamt som ett personligt nederlag”.<sup>29</sup> Sandels författarskap kan alltså sägas ge arbetarklasskvinnorna den röst och den representation som de tidigare hade saknat.

Att Sandel lästes av borgarklassen i så hög grad kan ha att göra med att den moral som hennes berättare representerar ligger så nära borgerlighetens. Till skillnad från andra samtida arbetarförfattare som Alfred Kämpe som i novellsamlingen *Trälar* från 1907 snarare skildrade kollektivets förmåga att resa sig mot överheten, skildrade Sandel enskilda människors ansträngningar. De första romanerna pekar i och för sig på de sociala problemens roll i arbetarklassens vardag men i hennes senare produktion får individen en allt större roll. Godin menar att Sandels bild av kollektivet samspelar ”med den borgerliga självförståelsens personlighetsfilosofi, naturalismens föreställningar om den determinerade individen samt de föreställningar om viljan som är så centrala i litteraturen allt ifrån sekelskiftet”.<sup>30</sup> Detta kan möjligen vara en av anledningarna till spridningen av hennes böcker inom den allt mäktigare borgarklassen.

Den här individualismen tar sig uttryck framför allt i den frätande kritik Sandel riktar mot de arbetare som agerar osolidariskt med sin egen klass, mot trasproletariatet och mot dem som offrar skötsamhet för lättsinne och enkelt nöje. Detta gäller

---

<sup>29</sup> Josefsson, Eva-Karin, *Arbetande kvinnor i litteraturen*, Stockholm 1989, s. 53 f.

<sup>30</sup> Godin, s. 132 f.

framförallt de kvinnor som hänger sig åt lust, nöjen och kärlekslekar istället för arbete, politisk kamp och strävan efter att hålla taket på plats ovanför huvudet på familjen. Då många av arbetarklassens kvinnor levde under mycket svåra förhållanden blev skötsamheten av yttersta vikt.

Som Tilda Maria Forselius har påpekat i ”Själsadeln och de ystra sinnenas rop”, en studie av författarskapet, var själsadeln, förmågan att andligt lyfta sig över sin egen klass, viktig för Sandel. Som Sandel själv skrev i *Virveln* var det lätt för arbetarklassen att förslöas och falla moraliskt i den hårda miljön.<sup>31</sup>

Den långa arbetstiden sög deras krafter, det enformiga arbetet dödade hjärnorna och alstrade en andlig fattigdom, som blev allt djupare, till sist obetvinglig, och som vållade att den ringaste omväxling i det tröttande enahanda verkade som ett rus på de slappa sinnen. Att under slika villkor resa sig, sträva mot själsförfining och sedlig fullödighet är ett oerhört kraftprov. Svindlande lätt går det däremot att falla.<sup>32</sup>

Fallet tog sig ofta sexuella uttryck. De stora städerna växte med enorm kraft under åren kring förra sekelskiftet och med detta förändrades samlevnadsmönstren för arbetarklassens människor. Resultatet blev tillsammans med det faktum att annonsering av preventivmedel var förbjudet och att den öppna sexualupplysningen länge lyste med sin frånvaro att utomäktenskapliga barn var mycket vanliga i arbetarleden. Så kallade *Stockholmsäktenskap*, där ovigda par levde tillsammans som gifta, var också vanliga och så mycket som hälften av alla barn i Stockholm var åren 1900-1910 födda utom äktenskapet. Många kvinnor blev lämnade av sina män när ett barn var på väg vilket med de ytterst låga kvinnolönerna ledde till att kvinnorna inte kunde försörja sig (som vi ska titta närmre på i kapitel 2.3). Ett av de få alternativ de hade var då att sälja sina kroppar, och prostitutionen bredde ut sig (se kapitel 2.4).<sup>33</sup>

Hos Sandel skildras sexualiteten och dess (ofta) skadliga verkan. Det är kanske inte underligt att hon såg det som ett brännande ämne om man har situationen i storstäderna i åtanke. Och de kvinnor som offrade arbete och skötsamhet för nöjen skildras sällan, som vi ska titta närmre på, i positiva ordalag.

---

<sup>31</sup> Forselius 1981, s. 35 f.

<sup>32</sup> *Virveln*, s. 51.

<sup>33</sup> Forselius 1981, s. 27.

## 2.1 Det förråande arbetslivet

Maria Sandel drar en skiljelinje mellan de kvinnor som lever sedligt och respektabelt och dem som inte gör det. För alla, på båda sidor av linjen, är sexualdriften en ständigt närvarande kraft som de måste förhålla sig till, vilket sällan framställs som helt enkelt. Gerda Spant i *Droppar i folkhavet* är ”en sexuellt starkt betonad kvinna”,<sup>34</sup> Birgit Sänke i *Virveln* beskrivs som

en nutidskvinna, som tänkte fint och fritt om könsliga förhållanden. Att en kvinna hängav sig av kärlek utan att vilja äktenskap var hennes rätt och angick blott henne själv. [...] Men märkligt nog var hon en renegat mot sin egen klara övertygelse, evad det gällde henne själv.<sup>35</sup>

De båda kvinnorna tillhör romanernas protagonisterna och lyckas tygla sin sexualdrift trots att den ständigt pockar på uppmärksamhet. De kvinnor som däremot står på andra sidan linjen lyckas sämre och blir, i de fall där de inte blir regelrätta antagonister, starkt kritiserade av Sandels berättare.

Magda Mejsel, en av de kvinnor som ges störst plats i *Virveln*, börjar arbeta på en fabrik. Trots att hon går in i yrkeslivet med gott uppsåt, hon vill trots sin väl unga ålder hjälpa familjen med försörjningen, göder fabrikslivet sidor hos henne som kritiseras. Hon är flamsig, egocentrisk, ytlig och hopplöst ointresserad av allt vad bildning heter – ett gott recept för den typ av kvinna som Sandel så ofta kritiserar. Det går snart illa för Magda och hon dras hela tiden allt längre ner. Frågan man kan ställa sig är i vilken grad det är miljön och i vilken grad det är individens egna val som bidrar till att den ena kvinnan efter den andra faller så som Magda Mejsel ska komma att göra.

Det är knappast en slump att en stor del av handlingen i *Virveln* är förlagd till en chokladfabrik. Fabriken sågs som en miljö där den borgerliga sedlighetsmoralen bröts ner och människor förråades. Att så var fallet påpekade även Sandels generationskamrat Martin Koch när han recenserade romanen i tidningen *Ny tid*.<sup>36</sup> Att choklad var en lyxvara som kan tänkas ha uppfattats som onödig blir också symboliskt i sammanhanget. Det tar inte lång tid för arbetslivet att sätta sina spår i Magda Mejsels person. Redan efter några veckor har fabriken ”pestsmittade anda”

---

<sup>34</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 27.

<sup>35</sup> *Virveln*, s. 79.

<sup>36</sup> Godin, s. 134.

gjort henne lat.<sup>37</sup> Hon hjälper inte till hemma längre och vill bli upppassad av sin familj. Men lika viktigt är flickans sexuella uppvaknande:

Hon brann av nyfikenhet, tyckte sig aldrig få nog. När hon så kommit hem och ner i sin bädd på sofflocket, genomgick hon i minnet allt hon hade hört, greps av en mängd olika sinnesrörelser – längtade, bävade, brann, vämjdes – allteftersom bilderna framträdde för hennes girigt spanande inre blick. – Det är inte möjligt, nej det kan inte vara möjligt ... sa hon sig, grimaserande av äckel men samtidigt kvald av lystnad att själv pröva, då någon erotisk upplevelse, viskad i örat av en eller annan väninna, i sina ömtåliga detaljer speglade sig i hennes sinnens upprörda djup. Hon vred sig på den smala bädden, kysste sin spetsiga arm i mörkret...<sup>38</sup>

Arbetarbarnen tvingades växa upp tidigt. De hade inte på långa vägar samma möjlighet att vara barn som borgarklassen, vilket Magda Mejsel får ge ord på när hon inser hur livet kommer att te sig när hon väl har börjat arbeta på chokladfabriken. Hon får ett annat uttryck i ögonen – ”något av skrämsel, av sorg. En tanke på livets allvar hade dykt upp för henne: Slut på barndomen, slut med leken. Slut.”<sup>39</sup> Ronny Ambjörnsson skriver i inledningen till en samling texter av Ellen Key att arbetarbarnen inte var några barn; ”klädseln, minerna, allt hade ett vuxet uttryck. De barn som frimodigt leker på Carl Larssons akvareller är inte samma barn som med sin mogna blick ser på oss ur fotografier från sågverk och brädgårdar.” Vidare skriver han att detta inte desto mindre uppmärksammades från borgerligt håll. Många rapporter skrevs om de usla förhållanden som arbetarbarnen levde under, inte minst i fabriken där livet beskrevs som demoraliserande då ungdomen lämnades vind för våg utan en vuxenvärld som kunde leda dem rätt.<sup>40</sup> Ellen Key uttrycker det: ”I fråga om barnarbetet såsom sedlighetsbefordrande visar erfarenheten tvärtom att barnets industriella förvärvsarbete, såväl omedelbart – genom arten av detsamma – som medelbart har ett lika skadligt psykiskt som fysiskt inflytande.”<sup>41</sup>

Fabrikslivet, men även livet i det offentliga, på gatan, blir en sorts motpol till det proletära, sedliga familjelivet som det beskrivs hos Sandel. Familjen blir, påpekar Stig-Lennart Godin, ”en solidaritetens urcell”.<sup>42</sup> Mycket i likhet med Ellen Keys idéer skildrar Sandel arbetarklassfamiljen som ska inordnas i ett borgerligt familje-

---

<sup>37</sup> *Virveln*, s. 26.

<sup>38</sup> *Ibid.*, s. 28.

<sup>39</sup> *Ibid.*, s. 16.

<sup>40</sup> Ambjörnsson, s. 17.

<sup>41</sup> Key, Ellen, *Hemmets århundrade*, Stockholm 1976, s. 130.

<sup>42</sup> Godin, s. 26.

mönster. Ambjörnsson skriver, angående Key: ”Hemmet håller samman världen, utgör ramen för de aktiviteter som lämpar sig för personlighetsförädlade bildningsarbete som kompensation för det själlösa industriarbetet och alieneringen.”<sup>43</sup> Magda Mejsel blir ett avskräckande exempel på hur illa det kan gå när en människa vänder hemmet och familjen ryggen och hon faller snabbt. Efter att ha gett sig i lag med en dålig man (som så ofta hos Sandel) hamnar hon i prostitution och förvandlas snabbt till en ”totalt enfaldig och vulgär kvinna”, som Eva-Karin Josefson uttrycker saken.<sup>44</sup> Magda Mejsels fall ner i prostitution, säger Sylvi, en av de moraliskt föredömliga kvinnorna i *Virveln*, är ”Fabriken Malvans verk”.<sup>45</sup> Hemmet är den plats där själen kan växa och det kräver själslig styrka att hålla sig respektabel utanför dess skyddande väggar.

I den borgerliga pressen skyllde man gärna på arbeterskornas egna brister, på individerna själva, men Sandel menade att det skadliga inflytandet skulle skyllas på arbetsledningen och på de manliga arbetskamraterna. I en artikel i *Socialdemokraten* (22/10 1910) skrev hon att de manliga arbetarna måste lära sig att se kvinnan som kamrat och inte som ”kön” och att man tillsammans måste organisera sig mot arbetsledningen. Kvinnorna hade inte mycket att sätta emot dem: ”Mot kamrater kunna kvinnorna sätta hårt mot hårt, bruka näbbar och klor, för befälet däremot gäller det att vara mjuk eller mista brödbiten.”<sup>46</sup> I sin studie av *Virveln* skriver Josefsson att det sexuella förtrycket framställs som ”ett nästan lika stort hot mot kvinnornas integritet som den löne- och arbetsmässiga exploateringen av henne”.<sup>47</sup> Men att Sandel skyller på detta är motsägelsefullt, som Tilda Maria Forselius tidigare har påpekat. Till syvende och sist är det ändå i gestaltningen av kvinnorna själva, av individernas val och handlingar, och inte av några strukturella fel som hon redogör för den bristande moralen.<sup>48</sup> Sandel lägger trots allt skulden på arbetarna.

Normen om den borgerliga kärnfamiljen kan tänkas vara en av anledningarna till att man i den borgerliga pressen var så kritisk till arbetande kvinnor. Beverley Skeggs skriver att det var av största vikt att arbetarklassens kvinnor under förra

---

<sup>43</sup> Key, s. 17

<sup>44</sup> Josefsson, s. 48

<sup>45</sup> *Virveln*, s. 303.

<sup>46</sup> Artikeln är citerad efter Forselius 1981, s. 38.

<sup>47</sup> Josefsson, s. 48.

<sup>48</sup> Forselius 1981, s. 38.

sekelskiftet var respektabla och ordningsamma för att klassamhället skulle kunna bevaras i sin dåvarande form:

Det viktiga med användningen av moraliska kategorier var [...] att den placerade kvinnor i den diskursiva konstruktionens medelpunkt, eftersom det framför allt var kvinnor som observerades. Kärnan i alla formuleringar om arbetarklassen var den diskursivt konstruerade moderna familjen, det vill säga medelklassfamiljen. Kvinnors beteende tolkades i förhållande till rollerna som fruar och mödrar, och tolkningen grundades på hur ansvarsfulla de var, hur de behärskade sin sexualitet, hur de tog hand om, skyddade och uppfostrade sina barn och hur de skötte den allmänna övervakningen av arbetarklassmännen. Observationer *och* tolkningar av arbetarklasskvinnornas sexuella beteende grundades på deras utseende och hade avgörande betydelse för medelklassens begreppsläggning.<sup>49</sup>

Med normer för vad som är respektabelt och inte skulle arbetarklassen kontrolleras genom kvinnorna. Genom att titta på hur brittiska vårdutbildningar har fostrat arbetarklasskvinnor pekar Skeggs på att kvinnor, såväl historiskt sett som i dagens vårdkurser, har betraktats som ”en civiliserande kraft, som potentiella sexuella smitthärdar och politiska hot”. Detta är ett arv som går långt tillbaka och som kopplar respektabilitet samman med huslighet. En kvinna som skötte sina husmoderliga uppgifter skulle också hålla ordning på sina män så att de duktigt och nyktert gick till arbetet och, kanske viktigast av allt, inte drogs till revolutionära rörelser.<sup>50</sup> När de arbetade, eller ännu värre, hade fria sexuella relationer och var ute och drack och roade sig agerade de tvärt emot normerna för hur en respektabel arbetarklasskvinna skulle leva så som de lades på dem ovanifrån. Den borgerliga pressens och Sandels kritik mot kvinnorna ligger nära varandra i uttrycket, men det finns skillnader i uppsättet som vi ska gå in närmre på i kapitel tre.

Ytterligare ansvar för vad som beskrivs som en icke önskvärd sexualitet lägger Sandel på familjerna själva vilket kommer fram tydligast i romanen *Hexdansen*. Familjen Nerman som romanen till stor del kretsar kring är slösaktiga, lata och lever ett liv som på många sätt beskrivs som osedligt. De är i mångt och mycket en familj av trasproletärer. Redan i det första kapitlet betonas föräldrarnas skuld till barnens fördärv. När pappan i familjen en dag kommer på sonen Helge, ”knappa sju år, i full färd med att försöka bryta mot sjätte budet tillsammans med lumphandlaren något yngre Lisa”, blir han först arg men låter sedan sonen löpa utan en tillrättavisning efter sonens förklaring att han bara härmade de stora och att lekkamraterna gjorde

---

<sup>49</sup> Skeggs, s. 15.

<sup>50</sup> *Ibid.*, s. 89.



likadant. Helge kommer senare att försörja sig som hallick och spendera tid i fängelse.<sup>51</sup>

Lilly Nerman, en av döttrarna, lär sig också en hel del på det sexuella området av samma pappa. En gång följer hon i smyg efter den notoriskt otrogne mannen in på en kyrkogård där han ligger med sin älskarinna. ”De eruptiva utbrotten av glupsk och varmblodig lidelse beredde henne en intensiv njutning, men älskogspratet fann hon gräsligt dumt.” Pappans beteende framstår inte heller som udda då man får veta att kyrkogården ”var allt annat än ödslig, på nästan alla soffor älskades det ...”<sup>52</sup> Föräldrarnas skuld i barnens fördärv är något som också romanens titel pekar mot. En häxdans är en plats där svampar växer i en cirkel och suger näringen ur marken så att gräset i mitten dör.

## 2.2 Gud hjälpe oss, en sådan ungdom!

Livet förändrades drastiskt för de många människor som flyttade in till städerna i takt med Sveriges industrialisering. Nödbostäder för fattiga arbetare, fabrikernas tunga, monotona arbete, upptrappade klasskonflikter, en i allt högre grad fackligt organiserad arbetarklass, promiskuitet och den utbredda prostitutionen – städernas unga människor växte upp under andra förhållanden än familjens äldre generationer hade gjort och med det följde andra normer. Normskiften föder ofta konflikter och de gestaltas i flera av Sandels berättelser – ofta, men inte alltid, till den äldre generationens fördel.

De kvinnor som är ute och dansar, träffar män och lägger större vikt vid sin utsida än ”själslig förfining” framställs i dåliga dager. Ett av de tydligare exemplen är sjuttonåriga Lydia i *Droppar i folkhavet* som liksom Magda Mejsel i *Virveln* arbetar på chokladfabrik. Hon sitter i fru Häggs kök och svarar på frågan om hon ska ut till kvällen: ”Det säger sig själv. Jag skulle ledas ihjäl, om jag stannade hemma en kväll.” Av hennes syster får man veta att Lydia sällan är hemma, inte betalar för sig och att hela hennes lön går åt till festande och kläder. Lydia förklarar ”den nutida ungdomens moralbegrepp”: Livet går ut på nöjen och den äldre generationen är inte värd mer än att de står i vägen för de ungas kalasande. Lydia lever inte enligt normerna för hur en respektabel människa både enligt medelklassens och arbetar-

---

<sup>51</sup> *Hexdansen*, s. 9.

<sup>52</sup> *Ibid.*, s. 35.

klassens moral ska leva och säger sig vara särskilt kritisk till familjelivet: ”Nu för tiden vet väl varenda skolrätta både att och hur man ska bära sig åt för att undvika ungar.”<sup>53</sup> Men det alternativ hon presenterar är ett liv präglad av egocentrisk ytlighet och står långt ifrån den solidariska hållning som samtida kvinnoaktivistkvinnor som Ellen Key och den sovjetiska politikern och författaren Alexandra Kollontay förespråkade i sina texter.<sup>54</sup> På andra sidan skalan från Lydia står fru Hägg. Hon är en representant för en äldre och ordentlig generation kvinnor som finner självrespekt i hårt arbete, spartanskt leverne och självständighet gentemot männen:

Nöje! Jag orkar inte höra det där nutidssladdret om nöjet som a och o i livet, utbrast fru Hägg med stålskärpa i sina goda, blå ögon. Jag har levat i snart sextio år och haft ögonen med mig, men ännu har jag aldrig sett någon lycklig som offrat en plikt för sitt nöje.<sup>55</sup>

Konfrontationen mellan de båda i fru Häggs kök är en gestaltning av spänningar som låg i tiden. Etnologen Ingrid Nordström skriver i sin studie av *Droppar i folkhavet*: ”Den strävsamma arbetarkvinnan var sinnebild för förädlade plikttrohet, arbetarflickan som blivit modedocka var en tidstypisk kliché som visades fram i syfte att varna för normernas sammanbrott.” I *Morgonbris* skrev författaren Albert Viksten att arbetarkvinnan genom sitt strävsamma arbete skapar det moderna hem som ett friskt samhälle kan bygga på men att ”arbetarhemmets jazzdocka” som klär sig i en överklassutstyrsel med silkesstrumpor och pälskappa blir dåligt förberedd för livet som husmor i ett arbetarhem. Jazzdockan, skriver Nordström, vill likna överklassen men hennes ytliga liv framställs snarare som ett hinder för klassutjämning än något annat.<sup>56</sup>

Brita Nerman i *Hexdansen* är en annan kvinna som blickar uppåt i samhällshierarkin på ytan istället för att sträva efter en själslig resning och bygga en stadig grund för ett framtida hem genom hårt arbete. När hennes fästman Sigfrid reser bort för att inhämta ett stort arv släpper hon all trygghet hon tidigare har haft:

Naturligtvis slutade hon genast sin anställning på fabriken. En hundrafemtio kronors hatt [sic!] fick hon på kredit i närmaste modeaffär. Promenaddräkt – betalningen ställd på framtiden – hos damskräddaren. Guldur av en bekant juvelerararbetare på samma billiga villkor.<sup>57</sup>

---

<sup>53</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 102 f.

<sup>54</sup> Kollontay, Alexandra, *Den nya moralen*, Stockholm 1979 (1911, 1913, 1918, 1923, 1926).

<sup>55</sup> *Ibid.*, s. 78.

<sup>56</sup> Nordström, Ingrid, *Kvinnor i Stockholmsromaner runt 1920*, Stockholm 2005, s. 137, s. 144. Artikeln är citerad efter Nordström.

<sup>57</sup> *Hexdansen*, s. 119.

När det visar sig att Sigfrids arv aldrig existerade och att han bara har letat efter en ursäkt för att lämna henne sällar hon sig till den grupp människor som i Sandels berättelser längtar efter att stiga in i borgerligheten men snubblar på sina egna fötter i brådskan. Istället för att bilda sig och sträva uppåt genom den måttlighet och arbetsamhet som kännetecknar de kvinnor som Sandel framställer som goda exempel spenderar de varenda slant på saker som på ytan får dem likna den överhet som de så gärna vill tillhöra. Ellen Key har gett ord på den kritik som Maria Sandel gestaltar:

Barnet har på nära håll sett överklassens guldkrogliv, som det sedan strävar att efterlikna. Det går knappast en vecka utan att ligapojken läser om förnillningar inom överklassen, ofta gjorda av grånande män, vilka dock fått sina barndomsintryck under den 'gamla goda tiden', då nutidens s.k. 'slappa uppfostran' icke hunnit öva sin inverkan! Icke en dag går utan att pojken ser huru medlemmar av denna överklass, de äldre som de yngre, tillfredsställa sin njutningslust. Men av honom – barackens och gatans barn – kräver man spartansk dygd eller söker prygla honom till dygd!<sup>58</sup>

Det är en klasskritisk förklaring till det utsvävande liv som "ligapojkarna" försöker efterlikna. Key propagerade trots allt socialismen som karaktärsdanande, en syn som var utbredd inom arbetarrörelsen. I den socialistiska och kommunistiska pressen var man av uppfattningen att den västerländska ungdomen var förrådd till följd av den borgerliga maktens förtigande på det sexuella området och den kapitalistiska kultur-ens dåliga inflytande. I den kommunistiska tidningen *Stormklockan* skrev man om den ovärdade ungdomen i Sverige, i motsats till Sovjetunionens föredömliga unga människor, följande:

Den jazzkultur, som i t.ex. Stockholm möter en redan på gatan, i form av utmanande erotiskt poängterande metoder, finns ej ett spår av i Rysslands offentliga liv. Ungdomarna av båda könen klär sig enkelt och snyggt, aldrig utmanande. Nöjet har befriats från dess kapitalistiska profitörer för vilka erotiken är geschäft. Förhållandet mellan könen är kamratskapets. Nöjeslivet utspelas också under sundare former än på andra håll. [...] Av den dekadens och den perversa sinnlighet som präglar nöjes- och njutningslivet i västerlandet har vi i Ryssland ej sett något spår.<sup>59</sup>

I ett annat sammanhang hade det varit lätt att förväxla citatet med galghumor. Med den kunskap vi har idag om livet i det stalinistiska Sovjet är det lätt att förstå varför den *kapitalistiska dekadensen* inte närvarade. Bortser man från detta säger citatet en del om den moral som genomsyrade den svenska arbetarrörelsen under 20-30tal och som går igen hos Sandel. Tydligast skildras den kanske i den scen i *Virveln* där

---

<sup>58</sup> Key, s. 131.

<sup>59</sup> Artikeln är citerad hos Brink Pinto, s. 62.

arbetaren Birgit Sänke och hennes far av beskrivningen att döma ser en swingpjatt i full utstyrsel och fadern utbrister:

”Den stryktäckaste syn på guds gröna jord”, svarade den gamle bistert.

”Och tänk att det är en av vår egen klass far, av svensk arbetarklass! Vad ryms väl i hans själ?”.

”Själ? Han! Kära barn, han är bara en harskramla som alla hans gelikar.”

Det blev en paus. Så sa dottern bittert:

”Det känns svårt att behöva blygas på sin klass’ vägnar.”

”Du har rätt. De är blyvikter, som drar oss ned under vår strävan att stiga i kultur. Och de ha minsann livskraft, de där, de är inte vigda till snabb undergång som trasproletärerna.”<sup>60</sup>

För att förstå både de festglada ungdomarna och meningsutbytet ovan är det en god idé att ta omvägen runt Beverley Skeggs studie i hur brittiska arbetarklasskvinnor uppfattar sig själva. Skeggs menar att klassbegreppet i grund och botten är förknippat med förmågan att vara respektabel (både under 1990-talet då hon gjorde sin studie, såväl som historiskt). Kvinnorna ur arbetarklassen har, menar hon, aldrig haft en möjlighet att definiera en moral utifrån sina egna premisser som de sedan har kunnat mäta sitt eget kollektiv mot utan har alltid varit hänvisade till de välbärgade sociala gruppernas linjaler. Som vi ska se i kapitel tre där vi tittar närmre på den goda, eftersträvansvärda sexualiteten som propagerades i den socialistiska sexualupplysningsrörelsen så är detta bara delvis sant. Arbetarrörelsen och Sandel strävade trots allt efter skötsamhet och arbetsamhet inom ramen för medelklassens familjemönster. Samtidigt skrev man i sina egna tidningar att borgarklassen, som i partiet om ungdomen i Sovjet, utövade en pervers och förvriden moralisk inverkan på ungdomarna i de egna leden. Man försökte skapa en motbild till den som lagts på dem ovanifrån som utmålade dem som sjukliga och djuriska. Sett ur det här perspektivet är det enklare att förstå det starka fördömande som Birgit Sänke och hennes far riktar mot swingpjattarna. De är exempel på den depraverade arbetarklassen, de arbetare som istället för att sträva efter att lyfta bilden av sin klass lever ut sinnlighetens och vad man ansåg var västkapitalismens moraliska fördärv. Genom att leva upp till bilden av den djuriska arbetaren sviker de sin klass.<sup>61</sup>

Ser man däremot situationen med Skeggs studie i åtanke är det enklare att förstå de ungdomar som fäster stor vikt vid utsidan. De har, för att än en gång använda

---

<sup>60</sup> *Virveln*, s. 190.

<sup>61</sup> Skeggs, s. 13.

Ellen Keys ord, på nära håll sett överklassens guldkrogsliv. Som Sandels berättarröst torrt konstaterar: ”Kläderna gör allt, säger i regel en fattiglapp till kvinna, när hon ser bilden av en dam i full paryr. Den där skulle vara klädd som jag, så såg hon så lagom ut.”<sup>62</sup> Att utsidan blir så pass påtaglig är inte underligt. Klasskategorier, skriver Skeggs, fungerar inte bara som en ”organiserande princip som möjliggör och sätter gränser för sociala förflyttningar och samspel, den reproduceras också på det intima planet” som en känslstruktur ”i vilken tvivel, oro och fruktan präglar subjektivetsproduktionen.” Att klassas som arbetarklass ger ”upphov till en ständig rädsla att inte ’riktigt ha fått till det’”.<sup>63</sup> Att vara arbetarklass är med andra ord tätt förknippat med att ha ett mindervärdeskomplex.

Ett exempel på hur många av Sandels ungdomar vill känna sig som något annat än arbetare är när Lilly Nermann i *Hexdansen* ska konfirmeras. Högtiden är inte mer än en dags drömande för flickan och hon är ”övertygad om att hon skulle komma att spela sin roll beundransvärt”. Det viktiga är inte konfirmationen som sådan, den ceremoni där det kristna barnet träder in i vuxenvärlden, utan att hon får vara i centrum för de andras uppmärksamhet. Skyndar hon sig inte, utbrister hon förtvivlat, ”får jag sitta vid väggen, där ingen ser mig.”<sup>64</sup> Hennes djupt religiösa faster förfasar sig över ungdomen och menar att man lika gärna kan sluta konfirmera barnen eftersom att ingen längre bryr sig om vad högtiden faktiskt betyder. Lilly protesterar:

Ska konfirmationen bort, säger faster! Så galen kan väl ingen med sunt förnuft vara. Men det är klart, att vi fattiga barn ska slita ihjäl oss men aldrig ha något nöje. Fint folks ungar har studentexamen, då de får blommor lassvis och hissas och hurras för och blir oppriggade [...]. Är det då så mycket, att också vi fattiga får ha en högtidsdag, då man får vara fin och känna sig som folk?<sup>65</sup>

Hennes syskon mumlar instämmande. Att få klä upp sig och glömma vilken klass de tillhör gör att barnen för en dag får ”känna sig som folk”. Mindervärdeskomplexet är smärtsamt påtagligt för dem och ger en förklaring till den stora vikt som läggs vid kläderna på kroppen.

---

<sup>62</sup> *Mannen som reste sig*, s. 37.

<sup>63</sup> Skeggs, s. 16.

<sup>64</sup> *Hexdansen*, s. 47.

<sup>65</sup> *Ibid.*, s. 55.

## 2.3 Ensamma kvinnor

Ett sunt arbetarklasssubjekt har sunda och ansvarsfulla sexuella relationer. Flera av Sandels kvinnor bryter mot förmaningen och får betala för det. Trots att sexualupplysningen länge lyste med sin frånvaro visste de unga, som Lydia säger i *Droppar i folkhavet*, både att och hur man ska undvika att få barn. Flera av kvinnorna blir ändå gravida efter sina nattliga äventyr. Aborter var olagliga och annonsering av preventivmedel var förbjudet i Sverige ända fram till 1938. Att få barn utanför äktenskapet kunde för de flesta betraktas som en rejäl katastrof. Det var skamfyllt och det fanns mycket små möjligheter för en kvinna att försörja sig själv sedan hon väl fött sitt barn.<sup>66</sup> Sandel skildrar detta med de skamkänslor som gnager i Gerda Spant i *Droppar i folkhavet* när hon flyttar in i fru Häggs lägenhet efter att ha blivit lämnad av Ulrik Isberg. Hon har inte berättat att hon är med barn och vet att den starkt religiösa hyresvärden förmodligen kommer att vräka dem allihop om fru Hägg har en ogift gravid kvinna som inneboende. Hon tänker också på hur illa arbetskamrater i samma situation har blivit behandlade av sin omgivning.

För de flesta fanns inte alternativet att göra sig av med sitt barn före födseln. Istället tvingades kvinnor, i de fall de inte ville eller kunde ha kvar barnet, att föda i hemlighet och sedan antingen adoptera bort det eller ta livet av det. Lilly Nerman i *Hexdansen* blir också hon med barn till slut och vet inte vem som är far. Hon utbrister lakoniskt att karlarna ”hade det bra, de roade sig utan efterräkningar, men hur dyrt fick inte kvinnan betala sin fattiga njutning!”<sup>67</sup> Efter att ha konstaterat att det inte finns någon hjälp att få för en fattig kvinna försöker hon flera gånger bli av med fostret på olika sätt, men utan framgång. Hon lyckas trots allt dölja graviditeten för sin omgivning under hela dess gång och bestämmer sig för att föda barnet själv. När det är dags stapplar hon ner i en källare, och i ljuset från ett par levande ljus hon har tagit med sig föder hon ett barn och biter av navelsträngen med tänderna. ”Och hatet krökte hennes fingrar om barnets strupe, pressade dem kvävande tungt över den lilla skälvande munnen. Kort efter slocknade ljusen nerbrunna.” Lilly känner ingen ånger över vad hon har gjort och detaljerat beskriver berättaren hur hon skjuter ifrån sig barnet med foten ”och sparkade jord och skräp över det som en katt, vilken gömmer

---

<sup>66</sup> Josefsson, s. 51.

<sup>67</sup> *Hexdansen*, s. 77.

sitt exkrement.”<sup>68</sup> När hon hör hur råttorna börjar röra sig i hörnen lämnar hon platsen.

Efter en så ingående och brutal beskrivning av födseln och mordet på det nyfödda barnet är det lätt att tolka kapitlets titel, ”Det heliga moderskapet”, som ett slag för varje fosters rätt att födas men en sådan läsning rimmar illa med andra episoder med gravida kvinnor som tvingas till abort i Sandels berättelser.

Abortfrågan är kanske påtagligast i ett par noveller i *Vid svältgränsen* och några år senare i en av de som följer kortromanen *Hexdansen*. I titelnovellen i *Vid svältgränsen* får nyförlovade fabriksarbetaren Agda Hult veta att hennes fästman redan har ett barn och väntar ett andra med en annan kvinna. Hon känner sig sviken av honom och bestämmer sig för att bryta förlovningen trots att hon själv är med barn. Hennes mamma försöker, som en representant för den äldre generationen kvinnor, envist få henne att gifta sig med honom ändå: ”Karl’n måste man ju dras med för försörjningens skull och så husfriden, förstås.” Älskar hon honom inte så gör det ingenting så länge hon har sitt barn att ta hand om: ”Jag menar det, att våran kärlek till en karl – åtminstone med det han anser för kärlek – ä’ det bara skräp med. Om den finns, så räcker den bara, till man får ett barn.” Hon bestämmer sig ändå för att bryta med honom. När hon konfronterar honom om hans tidigare barn säger han argt: ”Den, som löper största riken, bör se sig bäst för.”<sup>69</sup> Blir kvinnor gravida är det deras eget fel lyder den allmänna meningen. Många av Agdas arbetskamrater har varit med om liknande saker men eftersom Agda alltid varit ordentlig och ”skitförmäm” tidigare slår de ner på henne med skadeglada korpklor. Hon hånas, trakasseras och bryts ner av skammen till den grad att hon kryper iväg i sin ensamhet när det är dags, föder barnet och mister livet.

Efter den här avskräckande bilden av hur illa det kunde gå för gravida kvinnor som lämnades av sina män följer senare i samlingen novellen ”Bland malströmmens hvirflar”. Det är en fattigdomsskildring som gestaltar hur två kvinnor kämpar med sina moderskänslor, moralen de har vuxit upp med och frågan huruvida abort är rätt eller inte. Ida, den ena kvinnan, står med kniven mot strupen; familjen svälter och hon kan inte ens sätta mat på bordet framför de barn hon har i livet, än mindre det hon bär på. Hon ställer frågan: ”Ä’ det ett brott, Emma? Blir jag en mörderska, om

---

<sup>68</sup> *Hexdansen*, 88 ff.

<sup>69</sup> *Vid svältgränsen*, s. 28 ff.

...?” Emma funderar länge, kämpar med sin moral, men kommer till slut fram till att det inte kan vara brottsligt: ”Hur skulle hon för öfrigt kunnat klart inse det brottsliga i att kväva spirande lif, hon, som ständigt hade för ögonen samhällets likgiltighet gent emot dem, som gifva senor och svett till dess drifkraft?”<sup>70</sup> Varför ska de två kvinnorna fästa så stor vikt vid de moraliska reglerna i ett samhälle som bryr sig så lite om dem?

Ännu längre går Sandel i sin kritik i novellen ”Enligt Svea rikes lag” i *Hexdansen*. Julia Stål blir illamående på jobbet som hemhjälp hos en annan familj. ”Ansiktet avspeglade den ytterligaste förtvivlan. Havande! Ett fjärde!” Även här blommar moderskänslor upp men när hon kommer hem berättar barnen att pappan har köpt sprit på nota och försvunnit istället för att passa dem. Barnen är hungriga, ett av dem får ett epileptiskt anfall och en annan har tuberkulos. När hon senare berättar om graviditeten för mannen skuldbelägger och henne, blir våldsam och sparkar henne hårt i magen. Hon bestämmer sig för att göra abort på egen hand – ”hellre dö än ge livet åt ännu ett barn”. Den snokande grannfrun kommer på henne i akten och anger henne. Domen blir ett års straffarbete – ”den lindrigaste lagen medgiver”.<sup>71</sup>

I de tre novellerna visar Sandel hur svår situationen var för många av de kvinnor som blev med barn både inom och utom äktenskapet. Lilly Nermans brutala födsel, ensam och kall nere under källarvalven, borde inte tolkas som ett försvar för ofödda fosters rätt att leva. Istället fungerar scenen med resten av författarskapet i åtanke snarare som ett avskräckande exempel på hur illa det kan gå om de unga kvinnorna inte ges aborten som möjlighet. Ute i samhället väntar dem inget annat än förakt. Den kvinna som ensam föder ett barn, antingen av skam eller som i Lillys fall som något som måste bli överstökat, och som senare skulle komma att gå igen i den kända scen i Moa Martinsons *Kvinnor och äppelträd* (1938) där Sally ensam föder barn på ett dragigt trägolv, går igen i flera av Sandels berättelser och pekar på det faktum att många kvinnor var utelämnade åt sig själva.

Liksom mycket i Sandels författarskap tog skildringarna ett avstamp i aktuella debatter. I kapitlet efter ”Det heliga moderskapet” utbrister Brita Nermans fästman i kör med flera andra av Sandels manliga skurkar att ”jäntorna fingo skylla sig själva,

---

<sup>70</sup> *Vid svältgränsen*, s. 144 ff.

<sup>71</sup> *Hexdansen*, s. 240- 254.



om de inte hade nog förstånd att göra sig av med embryot, innan det blev för sent.”<sup>72</sup> Att de manliga arbetarna inte gärna tog ansvar för följderna av sina sexuella kontakter med kvinnor och ofta lämnade dem i sticket ansågs vara ett så stort problem att en svensk socialdemokratisk kvinnoklubb la in en motion vid en internationell kvinnokonferens 1910. I den menade man att männen borde ta ett större ansvar för sin avkomma och visa solidaritet med de kvinnor som han hade haft sexuell umgänge med: ”Vi fordra av varje manlig organiserad arbetare att han icke bedrager eller feigt undanflyr en svagare, kvinnlig kamrat, med vilken han haft intim beröring”, skrev man. Reaktionerna blev starka bland de församlade männen. Att något så ädelt som klasskamp och de ideologiskt sköna idéerna skulle sammanblandas med något så privat som sexualiteten var, menade man, alltför provocerande och kvinnorna tystades ner. Eva-Karin Josefsson skriver att tankarna hade mycket gemensamt med de som i högre grad skulle komma att florerat bland socialdemokratiska kvinnor under 1930-talet. Även inom den svenska arbetarrörelsen var engagemanget för kvinnosaksfrågor ljumt. Generellt menade man att jämlikhet var viktigt i kampen för ett nytt samhälle – män och kvinnor skulle sida vid sida bygga upp den nya världen; ”båda skulle ha rätt till arbete, rösträtt och organisationsaktiviteter”, men, skriver Josefsson, någon särskild kvinnofråga fanns inte – ”[k]vinnokampen måste underordnas klasskampen”.<sup>73</sup>

Man skulle kunna tänka sig att Sandel har valt att skildra aborterna ur de mest utsatta kvinnornas perspektiv för att det på så sätt skulle vara enklast att finna stöd för abortfrågan. Men samtidigt gör vissa partier i hennes berättelser det högst tveksamt att hon skulle förespråka helt fri abort. Den skuld som berättaren lägger på äventyrslystna kvinnor som Lilly Nerman i *Hexdansen*, Ulla Svensson i *Mannen som reste sig* och Magda Mejsel i *Virveln* och bristen på sympati som väcks för dem i de situationer de har satt sig i pekar onekligen mot att de som levde ett alltför sexuellt utsvävande liv hade sig själva att skylla.

Det sammanfaller i så fall med den syn på sexualitet som rådde inom delar av arbetarrörelsen under 20 och 30-talet. I den socialistiska sexualupplysningsrörelsen sneglade man gärna österut och höll fram Sovjetunionen som ett föredöme. Där hade man en sundare inställning till sexualitet och preventivmedel än i Sverige, ansåg

---

<sup>72</sup> *Hexdansen*, s. 97.

<sup>73</sup> Josefsson, s. 48-54.

man. Ett reportage i *Populär tidskrift för sexuell upplysning*, utgiven av en grupp läkarstudenter med anknytning till den socialistiska gruppen Clarté, berättar om dess moderna abortapparat. Där fanns kliniker där kvinnor kunde få genomgå aborter med hjälp av utbildade läkare utan kostnad – men först efter att de genomgått en kontroll av sociala villkor och sexualvanor. Framstod kvinnan som sexuellt frisläppt, egen-sinnig eller på något annat sätt oansvarig, exempelvis vid användandet av preventiv-medel, fick hon hitta en annan lösning eller helt enkelt föda barnet. Genom sexual-upplysningen, skriver Andrés Brink Pinto, ”skapades utrymme för ett rationellt och ansvarstagande arbetarklasssubjekt, men som i all subjektivering skapades subjektet i en maktrelation som stundtals framträdde tydligt.”<sup>74</sup>

## 2.4 Nattfjärilar

Den prostituerade kvinnan, nattfjärilen eller hetären, är ett återkommande inslag i Sandels författarskap. I somligas ögon är hon som en fri och sexuellt bejakande människa men för de allra flesta är hon den lägsta tänkbara varelse som står att finna i samhällshierarkin. Hon framställs som ett hot, inte bara mot en borgerlig sedlighetsmoral utan också, inom arbetarrörelsen, mot vad man ansåg vara en god sexualitet. Detta kan tänkas vara en av anledningarna till att flera av de kvinnor i Sandels noveller och romaner som så uppenbart inte lyckas leva upp till normen för hur en god arbetare lever, som inte strävar mot ”själsadeln”, till slut hamnar på gatan.

Att prostitutionen var en del av arbetarklassens vardag ges ett flertal exempel på i berättelserna. Här, som med den utlevda sexualiteten och de oönskade graviditeterna, drar Sandel en gräns mellan de kvinnor som prostituerar sig av nöden och de som hamnar där efter egna felsteg. På flera ställen skildras kvinnor som hamnar fel på grund av individens egna brister eller dåligt inflytande från omgivningen snarare än att de är tvingade av nöden. Magda Mejsel är ett av flera exempel (se kapitel 2.1). I *Droppar i folkhavet* beskrivs området dit Gerda Spant flyttar efter att ha lämnats av Ulrik Isberg som en miljö som utövar dåligt inflytande över dess invånare: ”Barnen... Flickorna voro särskilt mottagliga för de exempel, som gävos på förfall i sexuellt hänseende.”<sup>75</sup> I *Mannen som reste sig* får de prostituerade agera kulisser mot vilken stora delar av handlingen utspelar sig. Att även mycket unga kvinnor pro-

---

<sup>74</sup> Brink Pinto, s. 67f.

<sup>75</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 67.

stituerade sig får man veta när Gustav Frejtorp blir stoppad av en ung kvinna när han är ute och går.

Flickan sprang rakt på honom och lät en liten naken kvinnofigur i retande ställning hoppa upp och ned, fäst vid en gummisnodd.

Han ryggade häpen, bestört. Elna, murare Ljungs Elna, som ännu icke slutat folkskolan! Omöjligt, det var väl en förvillande likhet... Nej, det var hon, fjortonåringen.

– Smaskigt va, flinade hon. Ska vi följas åt och ha livat, jag tar vad jag får, men du kan väl skicka mig en bya (femna) åtminstone, och så ska det gå fort, för jag törs inte vara ute efter tolv för då spöar stabben mig.<sup>76</sup>

I det här fallet verkar det av allt att döma som att flickan prostituerar sig för skojs skull mer än något annat.

En fråga man kan ställa sig är vad som drev kvinnorna till yrket. Alexandra Kollontay menade att en av anledningarna var att den nya kvinnoroll som växte fram i de arbetande leden krävde av dem att de utvecklade andra egenskaper än tidigare. Kvinnorna behövde härda sig och genom förvärvsarbete, på egen hand eller tillsammans med sin partner och ibland också med hjälp av barnen, klara av försörjningen. De som misslyckades, de svaga och passiva, levde, menade Kollontay, kvar i forna tiders kvinnoroller och lät sig ofta hamna i prostitution då hemmets skydd slets ifrån dem.<sup>77</sup> Man kan fråga sig huruvida bondelivet var så mycket enklare för kvinnor eller inte, men det intressanta med vad Kollontay skriver är att hon skyller prostitutionen på kvinnorna själva på ett liknande sätt som Sandel gör då kvinnor som Magda Mejsel i *Virveln* eller i ännu högre grad Ulla Svensson i *Mannen som reste sig* får skulden för sina moraliska fall. Hos Kollontay liksom i den syn på oönskade graviditeter som kom fram i *Populär tidskrift för sexuell upplysning* handlar det om kvinnor som inte har lyckats leva upp till de krav som ställdes på ett sunt arbetarklasssubjekt och skulden läggs så på individens egna brister snarare än på de orättvisa samhällsstrukturerna och de sociala förhållandena i omgivningen.

Under slutet av 1800-talet förekom bilden av den prostituerade kvinnan ofta i flera länders måleri och litteratur. Men hon framställdes sällan som ett offer; istället var hon ett hot. Hos Sandel får hon ett ansikte, omväxlande som vulgär och sorglig och som ett offer för olyckliga omständigheter.<sup>78</sup> Det finns trots det mycket sympati för deras ofta svåra situation i flera av berättelserna och på sina håll även förståelse och

---

<sup>76</sup> *Mannen som reste sig*, s. 217.

<sup>77</sup> Kollontay, Alexandra, *Den nya moralen*, Stockholm 1979 (1911, 1913, 1923, 1926), s. 68.

<sup>78</sup> Josefsson, s. 50.

förlåtelse. I novellen "Aftonstjärnans vår" får en kvinna som ligger inför döden besök av sin gamla skollärare. Kvinnan gråter och berättar att hon har sålt sin kropp för att försörja sin dotter: "Allt var på stampen, fröken – jag – hade inte mer än kläderna på kroppen. Och inte kunde jag betala för flickan – inte klara hyran, jag blev vräkt – vad skulle jag ta mig till?" Hon är rädd för att hamna i helvetet, säger hon, och önskar att hon vore ren men hennes gamla fröken försäkrar att hon inte behöver oroa sig. Kvinnan har inte gjort någonting fel.<sup>79</sup>

Den mest levande skildringen av de prostituerade kvinnornas situation är det kapitel i *Droppar i folkhavet* där man får komma några av dem nära inpå livet. Gerda Spant arbetar som sömmerska åt de två prostituerade kvinnorna Sonja och Naima och råkar kliva in i en av kvinnornas sovrum då de ligger nakna i en säng tillsammans: "Mun mot mun lågo de två omslingrade i sängen. Det bjärtgröna sidentäcket var hopknycklat vid fotändan bland snö vitt linne och spetsar. Naimas halmgula flättofs släpade i sängmattans vita päls."<sup>80</sup> Att detta är en värld som skiljer sig från det skötsamma kärnfamiljsliv som annars lyfts fram som normen understryks av kvinnornas kärleksrelation. De bryter inte bara promiskuitetens tabu utan även homosexualitetens. Men trots detta målar Sandels berättare kvinnorna i varma kulörer, samtidigt som man får en inblick i deras emellanåt hårda liv. Även om de i kapitlet får gömma en kollega för sedlighetspolisen, bryter sexuella tabun och man får veta att, åtminstone Naima, dricker mycket och slits mellan en önskan att byta yrke och en stark avsky för avhållsamheten, framställs de båda som långt mer sympatiska människor än flera av de andra kvinnor som till slut hamnar i yrket.

Gränsdragningen mellan de två kvinnotyperna, det oskyldiga offret och den vulgära nöjessökerskan, är också mest framträdande här: "Väckte Sonja undran i betraktande av den låga sociala ställning hon intog och förefintliga möjligheter till ett helt olika och högre, så var däremot Naima lättfattlig som en barnkammarvers." Naima är dotter till en murare och hon är medveten om sin klassbakgrund. Hon pratar grovt, dricker och äter onyttigt och påbörjade sin bana på samma sätt som Magda Mejsel: "Jesses ja, vad pojkarna brukade kyssa mig när vi dansade på bakgården. Det var början till kalaset det."<sup>81</sup> Anledningen till hennes fall är snarare än någonting

---

<sup>79</sup> *Hexdansen*, s. 265 ff.

<sup>80</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 153.

<sup>81</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 151, 156.

annat en brist på de kvaliteter som en god arbetare borde ha: måttlighet, avhållsamhet och skötsamhet. Sonja är å sin sida ett större mysterium. Hon kommer ur finare omständigheter vilket tar sig uttryck i det långt mer kultiverade sätt på vilket hon framträder.

Beverley Skeggs menar att det historiskt sett går att hitta beskrivningar av framför allt två typer av omoraliska kvinnor. Å ena sidan är det den fallna kvinnan och å andra sidan den prostituerade. Den första kategorin var kvinnor ur de högre klasserna som har fallit offer för förråande omständigheter men har fortfarande kvar sin feminitet. Den prostituerade kvinnan däremot är av arbetarklass och beskrivs som omoralisk och upprorisk. Ytterligare en anledning att sky de prostituerade var att de bidrog till att suddas ut de tydligt dragna gränserna mellan det rena och det smutsiga genom att respektabla män gick till ickerespektabla kvinnor för sex mot betalning.<sup>82</sup> Det är en beskrivning med vars hjälp Sonjas och Naimas olika livsöden görs lite mer lättförståeliga, framförallt som de beskrivs i romanens avslutande kapitel. Berättaren förklarar att Sonja har rest med en engelsman ”för att bli mrs Guy Lippington” medan Naima, sist Gerda såg henne, hängde mellan två poliser ”sönderklöst i ansiktet, stupfull, utan hatt, med en grön ballong fäst i blusen”.<sup>83</sup> Där Sonjas fall ger intrycket av en tragedi (som hon reser sig ur) skildras Naimas fall som uppenbart, programenligt och utan återvändo.

De båda kvinnornas homosexualitet är ytterligare en faktor att ha i åtanke. Att den enda skildringen av homosexualitet i hela Sandels författarskap (och, skriver litteraturvetaren Eva Heggstad i efterordet till nyutgåvan från 2009, förmodligen den första lesbiskerotiska skildringen på svenska) är mellan två prostituerade kvinnor är talande för hur flera av de prostituerade, redan innan de hamnar i yrket, framställs som sexuellt avvikande.<sup>84</sup> Trots att homosexualitet började diskuteras inom sexualupplysningsrörelsen var skildringen av ett homosexuellt samlag med största sannolikhet fortfarande kontroversiell när *Droppar i folkhavet* publicerades för första gången.

Man kan med fördel koppla samman Naimas och Sonjas sexuella förhållande med den bild av homosexualitet som rådde inom arbetarrörelsen under 1920 och 30-talet.

---

<sup>82</sup> Skeggs, s. 78.

<sup>83</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 188 f.

<sup>84</sup> Heggstad, Eva, ”Ett ifrågasatt avhållsamhetsideal”, efterord i: Sandel, Maria, *Droppar i folkhavet*, Stockholm 2009, s. 197.

I både *Populär tidskrift för sexuell upplysning* och *Stormklockan* argumenterade man tidigt och högljutt för att upphäva den lag som förbjöd homosexualitet (det var förbjudet till 1944). Man menade till exempel i *Stormklockan* att kriminaliseringen var ett uttryck för det borgerliga samhällets intolerans av alla som inte liknade ”borgarbrackan[s] avbild”. Men i *Populär tidskrift för sexuell upplysning* gjorde man en skillnad på de homosexuella som man menade var det av naturen (några få procent) och de som blev det tillfälligt efter störningar i den sexuella utvecklingen mot vad som beskrevs som en sund heterosexualitet. Den kunde bland annat vara ett resultat av svåra förhållanden och kunde, skriver Andrés Brink Pinto, ”vara ett surrogat för heterosexuell tillfredsställelse”. Kloster och fängelser lyftes fram som exempel på miljöer som kunde frammana homosexuella handlingar.

Ännu intressantare i sammanhanget är den förklaring som ges i *Stormklockan*. Där framhöll man också en rubbad utveckling av sexualiteten som orsak till den tillfälliga homosexualiteten. Framförallt menade man att kvinnor som hade skrämts av män föredrog andra kvinnors sällskap och att det var dessa som, genom sina otäcka sexuella erfarenheter, utvecklade vad som beskrevs som en sexuell avart. En annan beskrivning återfanns i tidningens sexualupplysning där vikten av att mannen ordentligt tillfredsställde kvinnan lyftes fram. Förklaringarna till kvinnlig homosexualitet var alltså att den, bortsett från i de få procent av befolkningen där den ansågs vara äkta, utvecklades i otillfredsställande, eller helt i frånvaro av sexuella relationer, eller som ett trauma till följd av övergrepp.<sup>85</sup>

Av allt att döma tillhör Sonja och Naima den här gruppen kvinnor. De lever ett hårt liv och, skulle man kunna tänka sig, tyr sig till varandra i avsaknad av de sunda heterosexuella relationer som framställs som normativa. Att de skulle vara vad man i *Populär tidskrift för sexuell upplysning* menade var äkta homosexuella är tvivelaktigt då det ges indikationer på att båda kvinnorna också är dragna till män – Naima då hon gång på gång flyr det religiösa räddningshemmet för att hon inte vill leva i celibat och Sonja då hon till slut lämnar livet som prostituerad och gifter sig med en man. Deras relation kan alltså tolkas som ett surrogat för vad som i arbetarpressen beskrevs som trygga heterosexuella relationer.

De båda kvinnorna har flera funktioner i *Droppar i folkhavet*. Som Eva Heggstad har påpekat kan de å ena sidan ses som motbilder till det liv som Gerda och fru Hägg

---

<sup>85</sup> Brink Pinto, s. 72 ff.

lever. Genom sitt illusionslösa leverne sätter de sig paradoxalt nog, med deras yrkesbana i åtanke, över det patriarkala samhället med dess moral och använder männens okontrollerade sexualdrift mot dem. Å andra sidan kan de ses som parallellgestalter ”då deras bostad, på samma sätt som Gerdas och morsans [fru Häggs], utgör en avgränsad värld där kvinnorna regerar”.<sup>86</sup> De säger att kvinnan, trots allt, är friare än mannen. Han har bara en anledning att bli älskad – för försörjningens skull – men kvinnan har ”hundra möjligheter att bli osjälviskt älskad mot mannens enda”, som Sonja uttrycker det.<sup>87</sup> De båda blir en förlängning av det självständighetens projekt som Gerda Spant stångar sin panna mot genom större delen av romanen. Homosexualitet i ett hem utan *fasta* män kan läsas som en alternativ matriarkal ö i det patriarkala samhället där en kvinna kan vara självständig och sexuellt utlevande på en och samma gång. Men det faktum att Sonja lyckas ta sig upp i borgerligheten igen genom en heterosexuell relation och att Naima inte gör det, gör det hela mer tveksamt. Istället ska kvinnornas relation nog snarare läsas som deras ömsesidiga tröst i varandra och ett uttryck för vad som uppfattades som den prostituerade kvinnans avvikande sexualitet.

Debatten som fördes i arbetarpressen och sexualupplysningsrörelsen kring sexualiteten under 1900-talets första decennier behandlade också prostitutionen och argumenten går igen även i flera andra av Sandels berättelser. Gustav Frejtorps hållning i *Mannen som reste sig* är en gestaltning av vissa av rösterna där han öppet försvarar de prostituerade kvinnorna mot andra människors angrepp. När en granne kommer med en petition om att få några prostituerade som bor i huset vräkta säger han: ”De ska väl ha någonstans att bo. När samhällets betjänar sig av dem, så har de som andra medborgare rätt till tak över huvudet.”<sup>88</sup> De utför en samhällstjänst och ska därför behandlas med lika stor respekt som någon annan. Både jakten på de prostituerade och försvaret för dem framkommer i några debattartiklar i socialdemokratiska *Morgonbris*. I en av artiklarna kallar skribenten prostitutionen för ”ett samhällsgift och en fläck i vår civilisation”, men istället för att enbart klandra kvinnorna menade denna att de skulle få skydd och hjälp från samhället för att kunna leva bättre liv. I ett annat inlägg skriver en person under rubriken ”Ett illa lönat yrke”, hur hon

---

<sup>86</sup> Heggstad, s. 106.

<sup>87</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 164.

<sup>88</sup> *Mannen som reste sig*, s. 165.

bevittnat hur en mager och blek kvinna släpats bort av sedlighetspolisen på Drottninggatan i Stockholm och menar att när dessa kvinnors tjänster så gärna nyttjas av ”våra fäder och bröder” måste de behandlas med den respekt som ”nyttiga” samhällsmedborgare förtjänar. Skribenten avslutar med uppmaningen om att de som går till prostituerade i annat fall kan följa med de stackars kvinnorna i fängelse då dessa ”partners i affären” knappast är sämre än männen.<sup>89</sup>

Gustavs syster Gunhild har en krassare syn på de prostituerade kvinnorna när hon i början av romanen försöker övertala honom att inte inleda en relation med Ulla Svensson: ”Hon är en glädjeflicka av naturen.” Gustav anklagar sin syster för att förakta de prostituerade och hon svarar:<sup>90</sup>

– Nej! Nå, kärlet som man dricker ur bör man väl inte spotta på. Men förskona mig från din nattsida – fy.

– Kvinnor har väl begär, de med –

– Ja, men är man inte ett vrak har man dem under kontroll. Förresten förmenar jag inte alls dem som är bräddfylla av lättsinne att skaffa sig tillfredsställelse, men vad jag tycker är gement, det är de ta betalt för sin njutning.<sup>91</sup>

Gunhild fortsätter: ”Förresten, din aktning för glädjeflickor ... Pyttsan, det går inte att inbilla mig. Varenda karl föraktar dem i djupet av sitt hjärta. Att påstå annat är bara struntprat.”<sup>92</sup> Kanske är det som Gunhild säger att Gustav bara ser till sitt eget bästa när han försvarar kvinnorna – han köper trots allt deras tjänster sedan Ulla lämnat honom – men han ger i vart fall röst åt de människor som försvarade de prostituerade i arbetarpressen.

Att Ulla Svensson beskrivs som slarvig, hafsig och hopplöst ointresserad av hemarbete är viktigt i sammanhanget. I Ulla blir den prostituerade kvinnan, *glädjeflickennaturen*, symptomatisk med en oförmåga att leva upp till den kvinnoroll som handlade om att sköta om hemmet och familjen. Hon städar sällan och vanvårdar sin sjuka, sängliggande svärmor till den grad att den gamla kvinnan avlider. När Gustav jobbar sent drogare hon sitt spädbarn med sömnmedel istället för att ta hand om det och springer ute med andra män. Listan kan göras lång men pekar genom det avskräckande exempel som Ulla är på att den skötsamma arbetarklasskvinnans plats är

---

<sup>89</sup> Artiklar citerade efter Nordström, Ingrid, s. 142.

<sup>90</sup> *Mannen som reste sig*, s. 165.

<sup>91</sup> *Ibid.*, s. 31 f.

<sup>92</sup> *Ibid.*, s. 31 f.



i hemmet. I det offentliga rummet fanns ingen plats för dem, som Beverly Skeggs skriver, vilket illustreras i eufemismen ”gatans kvinnor”.<sup>93</sup>

I slutändan handlade debatten och de olika skildringarna av prostitutionen i Sandels berättelser trots allt om normer kring en god respektive dålig sexualitet (och i förlängningen det liv som följde det senare). Även i sexualupplysningsrörelsen menade man att prostitutionen var skadlig, inte bara för kvinnorna (eller männen) som var sexarbetare utan också för de människor som köpte deras tjänster. I *Populär tidskrift för sexuell upplysning* menade man att prostitutionen hade en förråande inverkan på sexualiteten. Den första sexakten var viktig för ens framtida sexliv och med den pengahets och det råa inflytande som de prostituerade utövade riskerade männen (för det var främst männens sexualitet som stod i fokus) att förknippa sexualitet, som beskrevs som något naturligt och positivt, med något skamligt och förbjudet.<sup>94</sup> Kollontay beskrev prostitutionen i liknande termer och menade att den, undantaget allt socialt elände som är förbundet med den, också ledde till

en förkrympning av människornas normala föreställningar, den leder till själens missbildning och utarmning, den undandrar själen det värdefullaste, förmågan av den glädjande, lidelsefulla kärleksupplevelsen, som vidgar och utvecklar individualiteten med en summa av känslöerfarenheter. Den vanställer våra begrepp genom att föranleda oss att se något skamligt, lågt, grovt, djuriskt i kärleksakten, i detta slutackord av sammansatta själserfarenheter.<sup>95</sup>

Trots att det finns sympati och förståelse för vissa av de prostituerade kvinnornas situation är det enkelt att tolka beskrivningen av resten av dem som att de får vad de förtjänar. Men hos Maria Sandel är det inte den prostituerade kvinnan som sådan som är hotet, så som hon i flera fall framställdes i både sexualupplysningsrörelsens och arbetarrörelsens tidningar och i mycket av förra sekelskiftets konst och litteratur. Snarare är det de kvinnor som väljer lättsinnet och jakten på nöjen framför strävan efter själslig förfining som kritiseras. Prostitutionen blir både symptom och sjukdom.

---

<sup>93</sup> Skeggs, s. 78.

<sup>94</sup> Brink Pinto, s. 60.

<sup>95</sup> Kollontay, s. 67.

### 3. Den sunda arbetarklassexualiteten

I längorna med nödbostäder för fattiga på Kungsholmen i Stockholm där Maria Sandel levde under större delen av sitt liv var kvinnorna och barnen överrepresenterade. Hade de inte lämnats av männen stod de ändå ofta ensamma för försörjningen då spritmissbruket var utbrett. Den sociala situationen i de fattiga arbetarstadsdelarna återspeglades i den borgerliga pressen där det under 1900-talets första decennium pågick en hätsk sedlighetsdebatt med anledning av ”det sedliga tillståndet” i storstäderna. Tilda Maria Forselius menar att man kan se detta som ett uttryck för den rädsla som följde den period av stor omvandling som industrialiseringen och urbaniseringen var. Livet förändrades radikalt för de många människor som migrerade till de stadigt växande städerna och bosatte sig i trånga, undermåliga bostäder vilket ledde till nya samlevnadsmönster.

Det borgerliga samhällets moralregler började vackla. Men att sexualiteten i så hög grad lyftes upp på agendan också i arbetarrörelsen hade inte bara med ”moralens” uppluckring att göra; en utlevd sexualitet utan formell sexualupplysning eller preventivmedel fick stora konsekvenser för de av arbetarklassens kvinnor som vände den gamla moralen ryggen. Och det var de många som gjorde. Då framför allt ogifta män i högre grad än kvinnor emigrerade var större delen av den arbetsföra befolkningen i storstäderna kvinnor.<sup>96</sup> För de delar av den kvinnliga befolkningen som ville leva ett (hetero)sexuellt aktivt liv men som inte kunde eller ville gifta sig kvarstod alternativet med kortvariga sexuella relationer.

Som vi har sett i kapitel två ligger sexualiteten som en röd tråd genom Maria Sandels författarskap. Det är lätt att vid en första genomläsning avfärda henne som en moralist som fördömer ett bejakande av sexualdriften och har en nästan religiöst världsfrånvänd syn på sexuellt umgänge människor emellan men bilden är inte fullt så enkel. Vi har sett flera exempel på hur sexualiteten har beskrivits som förråande, kränkande och destruktiv. Och det är sant att många av de kvinnor som är sexuellt utlevande framställs i dålig dager och att de kvinnor som trots sitt ”heta blod” försöker sig på ett avhållsamhetens och självständighetens projekt är de kvinnor som romanerna kretsar kring. Men även de är, som vi ska se, människor med en sexualdrift som de måste förhålla sig till. I det här kapitlet ska vi titta närmre på de kvinnor

---

<sup>96</sup> Forselius 1981, s. 19, 36.

som strävar efter att lyfta sig över sin klass genom bildning, arbete och ett respektabelt leverne, de kvinnor som i de ytliga och nöjesdrivnas mun kallas ”skitförnäma”.

### 3.1 Skötsamhet och sexualupplysning

Den strävan som många av Sandels kvinnor har att lyfta sig över sin klass kan ses i förhållande till utformandet av en egen arbetarklassidentitet. För att skilja sig från den bild av den egna klassen som lades på dem ovanifrån i samhällshierarkin blev skapandet av en egen gruppidentitet viktigt för arbetarna. Detta gäller inte minst i sexuellt hänseende då bilden av den egna klassen som ofta lyftes fram i borgerlig press i hög grad förknippades med den ”sedliga” situationen i de stora städernas arbetarstadsdelar. Det offentliga samhället var tydligt i sin syn på sexualiteten. Genom den lag från 1910 som förbjöd offentlig annonsering för preventivmedel gav det en tydlig vink om var det stod i frågan. Man menade från myndigheternas håll att både preventivmedel och sexualupplysning främjade sedeslöshet, och man gick så långt att man även uppmanade äkta makar att lägga band på sig för att, som man sa, begränsa befolkningsökningen. Först arton år senare avskaffades lagen efter starka propaganda- och protestkampanjer.<sup>97</sup>

Inom den socialistiska sexualupplysningsrörelsen började man formera ett alternativ till den borgerliga pressens bild. Lösningen på ”sexualproblematiken” som den beskrivs i *Populär tidskrift för sexuell upplysning* var inte avhållsamhet utan en sund, naturgiven och utlevd sexualitet inom ramen för det heterosexuella förhållandet. En av anledningarna till att det sågs som ett så viktigt projekt för dem var, skriver Brink Pinto, att den koppling mellan biologi och klass, som i exemplet i kapitel 2 där man menade att arbetarklassen och framför allt dess kvinnor hade en sexualdrift och brist på självkontroll som gränsade till det djuriska, bidrog till att ett hårt klassamhälle legitimerades. Istället skapade man en bild som stod i polemik med borgarklassens bild för att frigöra sig från sjukdomsstämpeln.<sup>98</sup> Brink Pinto skriver att man i *Populär tidskrift för sexuell upplysning* istället utmålade den rådande moralen som

---

<sup>97</sup> Nordström, s. 148.

<sup>98</sup> Brink Pinto, s. 82 ff.

upphov till ett tillkrånglat och hämmat sexliv, som i sin tur kopplades till överklassen. Å ena sidan perversion och degeneration å den andra tillknäppt och hämmat. Båda extremer kopplades till borgerligheten, i mitten fanns den sunda och naturbejakande arbetarklassen.<sup>99</sup>

Att framställa arbetarklassens sexualitet som välgörande och normativ blev en del av ett politiskt projekt. Den var en del i klasskampen och kampen mot det kapitalistiska samhällssystemet. Att man istället menade att det var borgarklassen och det kapitalistiska samhällets orättvisa strukturer som stod för det moraliska fördärvet och inte arbetarna är kanske inte helt underligt då den politiska kampen delvis bestod i att skapa ett tydligt alternativ till det rådande systemet. I *Populär tidskrift för sexuell upplysning* ansåg man till exempel att motståndet mot den sexuella upplysningen, som man menade kom från en reaktionär borgerlighet och den religiösa rörelsen, ledde till att nyfikna ungdomar lockades till ”undanskymda och mörka platser för en fostran som dröp av ’naturalistisk brutalitet’”. I både *Populär tidskrift för sexuell upplysning* och *Stormklockan* menade man att det borgerliga samhället byggde på en framtvingad tystnad som gick ut också över sexualitetens område.<sup>100</sup>

Formerandet av det sunda sexuella arbetarklasssubjektet tog sig också mer praktiska former. I arbetarpressen skrev man inte bara om hur en god arbetare skulle vara utan gav också handfasta tips för hur en sund sexualitet skulle praktiseras. Bland annat uppmanade man i *Populär tidskrift för sexuell upplysning* de kvinnliga läsarna att möta männen på lika villkor och bejaka sin naturliga sexualitet. Detta skedde genom att återupprepa normen om ett gott sexuellt beteende i vardagen, ”även om den endast kunde återupprepas perfekt i ett socialistiskt samhälle”. En god sexualitet framställs som slutmålet ”för en subjektivering till en kämpande arbetarklass”, som Andrés Brink Pinto uttrycker det. Socialismen skulle ge kvinnorna en högre sexuell njutning. Genom att leva ut den rätta (först och främst heterosexuella) sexualiteten blev man en god medlem av arbetarklassen.<sup>101</sup> Detta är synpunkter i debatten som gestaltas i Sandels berättelser men i de här fallen är sexualiteten något mer komplicerad och det finns anledning att ifrågasätta ett likhetstecken mellan ett sunt arbetarklasssubjekt och en utlevd sexualitet i fallet Sandel.

---

<sup>99</sup> Ibid., s. 84.

<sup>100</sup> Ibid., s. 57 f.

<sup>101</sup> Ibid., s. 86 f.

## 3.2 Själsadeln

Bildnings- och hushållsidealet är en av de måttstockar som Sandel mäter sina kvinnor mot och längden på dem varierar mycket. Skillnaden blir tydlig i mötet mellan arbetskamraterna Magda Mejsel och Karin Malmådra i *Virveln*. Det är frukostrast på fabriken Malvan. Magda har glömt sina smörgåsar hemma efter att tidigare på morgonen ha bråkat med sin mamma om ”kärlekslockarna” hon har i håret och blir bjuden av arbetskamraten. Karin ”hörde icke till yrhättornas krets, hon var en av de s.k. skitförnäma, en fin och stark personlighet, i vanliga fall tillbakadragen men fast och utan räddhåga, när det gällde att taga ståndpunkt och försvara den”.<sup>102</sup> Karin försöker få Magda att sluta på fabriken då hon menar att den utövar ett dåligt inflytande över henne. Att Karin sitter med en bok i handen och att Magda obesvärat plockar upp en fickspegel och fixar med håret medan den andra försöker tala henne till rätta är talande för de roller som de två kvinnorna spelar i romanen. Där den ena försöker resa sig över sin klass genom bildning har den andra ytan som strategi.

De kvinnor som elakt kallas för skitförnäma av de nöjesdrivna kvinnorna är i mångt och mycket deras motsatser. De är de politiskt medvetna kvinnorna som i de fall de inte själva strejkar står stöttande bredvid sina män. De arbetar hårt, läser, tänker och har en stark klassmedvetenhet. När Magda har hälsat på hemma hos Karins familj sätter hon ord på den stora skillnaden mellan dem:

”Kära du, det var allt för fint för mig hos Karins. [...] De babbla inte som vi, de talade just inte om kläder och inte ett enda dugg om grabbar och så’nt, du förstår.”

”Vad i jössu namn hade de att prata om?” – Gunda gjorde stora ögon.

”Om allt möjligt annat, så’nt som står i tidningar och böcker, som vi tycker är urfåniga.”

Gunda höll sig för maggropen och skrattande för full hals:

”Gud så korkat!”<sup>103</sup>

Sandels berättare är hård i skildringen av de kvinnor som framställs som omoraliska. De är fjantiga, fnittriga och framstår som ohjälpligt dumma. Men de är det inte nödvändigtvis av naturen utan de gör ett aktivt val att roa sig istället för att arbeta och bilda sig. Magda Mejsel förstår egentligen vad Karin försöker säga till henne. Subjektiveringen som god arbetarklasskvinna inbegriper egenskaper och karaktärsdrag som Magda och hennes vän Gunda saknar och är ointresserade av att utveckla.

---

<sup>102</sup> *Virveln*, s. 35.

<sup>103</sup> *Virveln*, s. 53.

I Storbritannien fick arbetarklasskvinnor redan i mitten av 1800-talet, som en direkt följd av industrialiseringen, en civiliserande roll som skulle hålla ordning på den bångstyriga arbetarklassen. Från borgerligt håll såg man samhällets stabilitet som avhängig av att kvinnan levde moraliskt och ansvarsfullt och på så sätt också höll ordning på sin familj. De revolutionära, inre hoten skulle kväsas genom att kvinnorna höll ordning på sina män. Det ideal som spreds uppifrån i den sociala hierarkin var ett hushållsideal där kvinnorna skulle lära sig att älska sina sysslor, som för övrigt bestämdes av andra, vilket skulle ge kvinnorna status, egenvärde och glädje. Det låg en moralisk aspekt i det hårda arbetet – en god arbetare arbetar.<sup>104</sup>

När Maria Sandel börjar skriva, först i arbetarpressen och senare noveller och romaner, debatterar man flitigt även från svenskt borgerligt håll vad man ansåg var en bristande sedlighet i den svenska arbetarklassens led men detta skedde även inom arbetarpressen som vi såg i kapitel två. Genom det feminina hushållsidealet skapades ett slags ”arbetararistokrati” som noga avgränsade sig från den råare delen av arbetarklassen. Respektabilitetsidealet bidrog alltså till att skapa klasser även inom klassen. Ingrid Nordström skriver om detta och menar att ”[o]rdning och renlighet inom hemmets väggar innebar självhävdelse gentemot de slarviga och likgiltiga som inte orkade hålla stånd mot förfallet.” I vardagstillvaron i de nergångna områden som delar av arbetarklassen blivit förvisade till var ”den strävsamma arbetarkvinnan lätt igenkännlig [...] och därför blev hon en genrebild som kunde användas för olika moraliska syften”.<sup>105</sup> Detta kan i allra högsta grad sägas gälla också för sexualiteten. Hos Sandel kan man skönja en parallell mellan de skötsamma arbetarkvinnorna och de som inte helt ger sig hän åt sina sexuella begär utan en tanke på följderna.

---

<sup>104</sup> Skeggs, s. 72, 77. Ett exempel på detta var när brittiska Physical Deterioration Committee 1904 rapporterade om två tilltagande nationella orosmoment: ett nederlag i boerkriget och en arbetarrevolution efter fransk förebild. Lösningen på det senare föreslogs vara ett inrättande av ”skolor för mödrar” som skulle hålla ordning på sin egen klass. Det kan ifrågasättas huruvida Skeggs brittiska modell är applicerbar även på den svenska arbetarklassen för tiden då Sandel skrev sina romaner, men då både Sverige och Storbritannien var industriländer av kapitalistisk modell med starka klassamhällen utgår jag ifrån att klassinordningen fungerade likartat i de båda länderna.

<sup>105</sup> Nordström, s. 139.

### 3.3 Det heta blodet

Att tämja sexualdriften har sitt pris. De kvinnor som hålls fram som föredömliga hos Sandel är de som trots sitt "heta blod" lyckas hålla på sig. För sexualiteten är en ständigt närvarande kraft även hos de hårt arbetande, skötsamma kvinnorna i berättelserna. Det är framför allt i tyglandet av den som gränsen dras mellan protagonist och antagonist, mellan föredöme och fördömda. Ett av de tydligare exemplen på en kvinna som håller på sig men får betala för det är Birgit Sänke i romanen *Virveln*. Till sina arbetskamraters häpnad förlovar hon sig. Hon "som sällan deltagit i nöjen men hållit sig hemma vid boken, när hennes jämnåriga fladdrat på baler och fester!" Hon har aldrig försökt närma sig sin eftertraktade fästman "förföriskt ögonblixtrande" eller "kokett fingrande lockar eller prydnader" som de andra kvinnorna. Trots att hennes sexualdrift pockar allt mer på uppmärksamhet vill hon mot sin fästmans vilja hålla på sig till efter bröllopet. Men, skriver berättaren, Birgits avhållsamhet har ingenting med gammal moral att göra. Hon "var tvärtom en nutidskvinna, som tänkte fint och fritt om könsliga förhållanden. Att en kvinna hängav sig av kärleken utan att vilja äktenskap var hennes rätt och angick blott henne själv [...]. Men märkligt nog var hon en renegat mot sin egen klara övertygelse, evad det gällde henne själv." Det är troligt, skriver berättaren, att hennes beslut att vänta till efter bröllopet "i någon mån rönt inverkan av hennes lyckade ansträngningar att höja sig intellektuellt över med henne själv socialt likställda."<sup>106</sup> Berättaren implicerar att den del av arbetarklassen som höjer sig över de sina genom bildning och skötsamhet också inser vikten av att vara sexuellt avhållsamma. Att höja sig intellektuellt är att sträcka sig mot den borgerliga moralen och talar emot den syn på sexualitet som man propagerade för i sexualupplysningsrörelsen.

Samtidigt har avståndstagandet och tyglandet sitt pris. Som Tilda Maria Forselius skriver bär de "som lyckas handskas med sitt 'heta blod' [...] alltid på dödstankar eller livsleda". Och avhållsamheten "kostar livsglädjen. [...] De skitförnäma bär en aura av sorglighet omkring sig." Det är svårt att leva moraliskt rätt, visar det sig ofta. Birgit, som så många andra, får sin lycka trampad på för sin höga morals skull. Kraven både på sig själv och på sin omgivning ställer till det för henne och målar upp en bild där människan antingen måste lyfta sig över sin klass, hålla på moralen och leva

---

<sup>106</sup> *Virveln*, s. 72-80.

i sorgsen avhållsamhet eller släppa på spärrarna och leva ut sina begär men riskera att gå under. Birgit har höga krav på både på sig själv och sin fästman och blir sviken. Efter att de har brutit förlovningen försöker hennes mamma få henne att förlåta mannen och ta honom tillbaka. Alla män ljuger, menar hon, men Birgit har samma krav på sin omgivning som hon har på sig själv. Och hon får leva ensam.

Karin Malmådra i *Virveln* får också uppleva hur svårt det är att hålla på sig i en rå omgivning. Chokladfabriken Malvan ska få besök av en medlem ur furstehuset och alla anställda sätts i arbete att skrapa, sopa och skura rent från all smuts i lokalerna. Karin är en av de få arbetarna som är kvar långt efter arbetstidens slut och blir överraskad av en manlig arbetskamrat när hon plockar undan städredskapen. Han överfaller henne, hans ena hand ”var om offrets strupe medan han grinade, flämtande, vild av brunst, slet i dess kläder”. Att Karin som trots allt håller på sig och försöker lyfta sig över fabriken ”pestsmittade anda” blir överfallen blir symboliskt för hur svårt det är för ”själsadeln” att lyckas leva som sunda arbetarklasssubjekt. Gunda, en av arbetarna på fabriken, går tack och lov emellan och hindrar våldtäktsförsöket men Karin lider ordentligt av händelsen under en lång tid framöver. Gunda försöker trösta henne med att hon knappast är den första som fått utstå liknande saker på fabriken men det går genom händelsen upp för Karin vad hon är i ögonen på mannen: ”Jag känner mig som smuts under hans fötter. Vad är jag för en, då han ansett sig kunna – kunna behandla mig så.”<sup>107</sup> Som Sandel skrev om arbetet på fabriken i en artikel i *Socialdemokraten* var det ett stort problem att männen såg de kvinnliga arbetskamraterna som ”kön” snarare än som kamrater (se kapitel 2.1).<sup>108</sup> Kvinnorna fick utstå nog med trakasserier från arbetsledningen som det var.

I *Droppar i folkhavet* handlar huvudkonflikten liksom i *Mannen som reste sig* om en människas kamp för att tygla sexualdriften trots dess lockande men ofta destruktiva dragningskraft. Gerda Spant i *Droppar i folkhavet* ger till slut efter för Ulrik Isbergs skickliga påtryckningar. ”En flykting smekning jagade eld genom hennes ådror.” Nordström skriver i sin studie av romanen att Gerda är kluven till sin sexuella relation med Ulrik Isberg efter att hon har gett sig åt honom. Hon ger efter för sin åtrå men är samtidigt rädd för ”mannens missaktning” över att hon gett efter så

---

<sup>107</sup> *Virveln*, s. 213 ff.

<sup>108</sup> Artikeln är citerad efter Forselius 1981, s. 38.



enkelt.<sup>109</sup> Att det första samlaget mellan de två sker i ett buskage i en park och att det omkring dem hörs ”fräna skratt, svordomar, dämpade skrik, lystna utbrott av eggad brunst” pekar på att det uppfattas som någonting ljusskyggt och grovt de två sysslar med. Berättarrösten förklarar att ”[o]mgivningen var utmanande, försimplad av råheten”. Men samtidigt får man veta att Gerdas skamkänslor kommer sig av ”idéer och moralbegrepp, som behärskat gångna generationer och vilka påtvingats dem av kult och världslig lag”.<sup>110</sup> Lösningen är, som vi ska se, inte helt självklar.

### 3.4. Den driftstyrda mannen

Att den kvinnliga sexualiteten nästan uteslutande är i fokus i Sandels romaner är inte underligt då det främst är kvinnors liv som skildras. De flesta män som skildras i relation till sex spelar däremot i en helt annan liga än deras kvinnliga kamrater. Den manliga sexualiteten är något som inte går att hämma, binda eller hålla tillbaka. Anledningen till att den sexualitet som framställs som normativ för det manliga genuset får en så kort genomgång i den här uppsatsen, är helt enkelt därför att den *framställs* som enkel, okomplicerad och naturlig. Det finns inget underlag för att analysera den, annat än i sin driftstyrda enkelhet.

Något som är slående i gestaltningen av flera av männen är deras oförmåga att hålla tillbaka sina infall och inte ge utlopp för känslostormar. Detta är egenskaper som traditionellt sett ironiskt nog har tillskrivits det kvinnliga genuset. Förutom i *Mannen som reste sig* där protagonisten Gustav Frejtorp efter en lång kamp lyckas resa sig över den destruktiva och avtrubbande effekt som hans sexualdrift har på honom skildras män nästan undantagslöst som driftstyrda utom hjälp. De män som inte redan är duktiga familjefäder (och även en del av dem) använder sitt överläge över kvinnorna till att få dem i säng, oavsett vilka följderna blir. Med Sandels alla skildringar av hur illa det kunde gå för de kvinnor som hade fria sexuella relationer blir de manliga karaktärernas övertalningsförsök ihåliga. Ett exempel är meningsutbytet i fru Häggs kök mellan henne själv och den naiva och egocentriska Lydia i romanen *Droppar i folkhavet*. Fru Hägg frågar om Lydia verkligen tror att en man innerst inne känner någon aktning för en kvinna, som ”går ur hand i hand” och Lydia svarar genast att de unga männen gör det nuförtiden:

---

<sup>109</sup> Nordström, s. 132

<sup>110</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 27.

De tycker att det är en flickas rättighet att ha förhållanden, och en flicka, som inte vill vara med om så'nt, tycker de är fånig och låter nuckan sitta där. [...] För det riktiga är naturligtvis att man lever som hanar om honor, när man är det. För som gossarna bruka (sic!) säga, vi människor är ju egentligen bara djur allihop.<sup>111</sup>

Som Eva Heggstad har poängterat är det trots allt en manlig sexualmoral som ligger bakom Lydias ord om fria sexuella relationer.<sup>112</sup>

I *Mannen som reste sig* framställs manlig sexualitet som annorlunda än kvinnlig, den går inte att hejda och måste därför få ett utlopp. Bredvid Gustav Frejtorps kamp för att tygla sin egen sexualitet för att till slut göra sig fri från Ulla Svensson och hennes destruktiva inflytande över honom gifter hans syster Gunhild sig med sjömannen Sten. Han har haft en flicka i varje hamn, som det heter, och det vet hon om.

Sten svarar:

Men för det första överdriver du, tro mig, svarade han övertygande. Och för det andra – vad tusen, Gunhild, jag är ju karl och till på köpet sjöman, var inte orimlig, du är ju en nutidskvinna vet jag.<sup>113</sup>

Gunhild förklarar att hon är svartsjuk men går ändå med på att gifta sig med honom – men först efter att han kan visa upp ett läkarintyg på att han inte har några könsjukdomar. Hans otrohet framställs som helt annorlunda än den Ulla Svensson utsätter Gustav för. Män har en sexualdrift som inte går att hindra eller hålla stängden på samma sätt som flera av de skildrade kvinnorna försöker göra. Alexandra Kollontay skyller detta på den kapitalistiska samhällsapparaten. Mannen fruktar kärleken, menar hon, därför att den är en boja för honom, ett hinder för honom att uppnå det ”viktigaste” i livet – erövrandet av en social och ekonomisk ställning. Tillsammans med den förslöande prostitutionen framställs strävan efter att klättra socialt som ett hinder för mannen att känna kärlek och på så vis leva med en sund sexualitet.<sup>114</sup> Huruvida detta är sanning eller inte kan diskuteras men det stämmer onekligen bra överens med bilden av manlig sexualitet som den målas upp i Sandels berättelser.

Som vi har sett är sexualdriften ständigt närvarande hos många av Sandels kvinnor och män och hur de väljer att hantera den utgör skiljelinjen för hur deras liv ska komma att te sig under berättelsernas gång, huruvida de faller eller sällar sig till

---

<sup>111</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 104.

<sup>112</sup> Heggstad, s. 105.

<sup>113</sup> *Mannen som reste sig*, s. 84.

<sup>114</sup> Kollontay, Alexandra, *Den nya moralen*, Stockholm 1979 (1911, 1913, 1923, 1926), s. 70.

själsadeln. Men det är tveksamt om avhållsamheten verkligen är det ideal som lyfts fram som lösningen på sexualproblematiken. Blir människorna verkligen lyckliga av att lägga band på sig?

### 3.5 Tre lösningar på sexualproblematiken

Den moral kring sexuella relationer som genomsyrar Sandels författarskap är inte helt enkel att ringa in. Tilda Maria Foreslius skriver att de kvinnor som trots fattigdom och utnyttjande från andra, både sexuellt och maktmässigt, ändå lyckas behålla sin värdighet är de som värnar de traditionella kvinnliga dygderna – ”ordentlighet, avhållsamhet, arbetsamhet. Den kvinnliga ’själsadeln’ är idealet: bildningsintresse, klassmedvetenhet och självupppoffring står mot yr ansvarlöshet, lättja och nöjeslystnad.”<sup>115</sup> Men bilden är, menar jag, bredare framför allt på det sexuella området. För moralen förändras något under författarskapets gång och pendlar ständigt (men allt snabbare ju längre fram i författarskapet man kommer) mellan att å ena sidan försöka förmänskliga de kvinnor som lever ”modernt”, sexuellt utlevande och självständigt och å andra sidan visa på de destruktiva effekterna av fria sexuella relationer och sprida vidare den moralistiska, starkt fördömande bild av den osedliga arbetarklassen som man spred från borgerligt håll.

Jag menar att det inte finns en enskild lösning på sexualitetens problematik som lyfts fram hos Sandel, ett *rätt* svar, utan tre möjliga lösningar som vi ska titta närmre på och diskutera i det här avsnittet. Dessa tre gestaltas tydligast i den scen i *Droppar i folkhavet* där Lydia, fru Eriksson, Lydias storsyster, och fru Hägg sitter i den senares kök och diskuterar ungdomens världssyn. Fru Hägg säger att ”[k]arlar, de är jordens ogräs”. Kvinnorna har fått det bättre ekonomiskt på senare år och har det bättre själva utan män att sörja för. För enligt hennes åsikt är männen duktiga ”– men svinpälisar”. Fru Eriksson däremot är sinnebild för den duktiga hemmafrun. Hon är skötsam ”som en kattmamma”. Hon förespråkar äktenskapet: männen ”arbetar för en, försörjer en och barnen” och det är så det ska vara. Efter att de två äldre kvinnorna har pratat en stund klampar sjuttonåriga Lydia in i lägenheten utan att knacka, uppklädd i dyra smycken och ännu dyrare kläder trots att hon är fabriksarbeterska. Hon bryr sig varken om hyfs eller gammal moral utan menar att livets

---

<sup>115</sup> Forselius 1981, s. 35 f.

mening är att roa sig, pengar är till för att spenderas och sexualiteten är till för att bejakas.<sup>116</sup>

Som Eva Heggstad har skrivit blir livet för Gerda Spant under fru Häggs tak ett alternativ till det kompakta mörker som inleder romanen. Det blir symboliskt att de två kvinnorna, tillsammans med fru Häggs son, suputen Ansgar och senare med Gerdas dotter Tora, bor i dåliga kvarter. *Droppar i folkhavet* blir, skriver hon, ”ett slags kvinnornas frihetskamp, där målet är en frigörelse inte bara från patriarkatet och mannen utan också från de egna behoven av det motsatta könet”.<sup>117</sup> De bor med prostitution och den borgerliga sedlighetens förfall runt husknuten. Det finns flera scener i romanerna och novellerna där männens närvaro framställs som skadlig och där kvinnorna försöker frigöra sig men alternativet är aldrig så öppet uttalat som här.

Det är framför allt på det sexuella planet som kvinnorna måste frigöra sig. Som Tilda Maria Forselius skriver: ”Den kvinna som vill styra sitt öde får avstå från sexualiteten.”<sup>118</sup> Gerda har en stark sexualdrift och har mot bättre vetande gett efter för Ulrik Isbergs närmanden. När han till slut tröttnar på henne utsätter han henne för ”perversa uttryck för uppjagad brunst. Ett förfärligt smutsande minne för livet”.<sup>119</sup> Detta är vändpunkten i romanen. Efter att han lämnar henne under förnedrande former arbetar hon under fru Häggs vinge mot självständighet genom att försöka förverkliga utopin om matriarkatet. Fru Hägg säger att ”man ska kuva sitt begär” och Gerda lyckas med stor ansträngning göra det. Som Heggstad skriver kan Sandels budskap uppfattas som att priset för att det goda hemmet ska kunna existera är högt.<sup>120</sup> Bokens projekt är, skriver Forselius, att ”[t]illbakadragenheten och avhållsamheten är överlevnadens strategi”.<sup>121</sup> Men frågan är om priset inte är väl högt. Gerda måste inte bara göra avkall på sitt ”heta blod” utan också på sin glädje. I romanens epilog, när Ansgar har blivit mördad av Ulrik Isberg och Gerda kommer hem efter en lång sjukhusvistelse efter de skador Ulrik har tillfogat henne förklarar berättaren att fru Hägg var en människa som ”förstå att låta sorgen adla själslivet”.<sup>122</sup> De båda kvinnorna gör avkall på sin egen glädje; de lever ensamt och arbetar sträv-

---

<sup>116</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 99 ff.

<sup>117</sup> Heggstad, s. 100.

<sup>118</sup> Forselius 1981, s. 42.

<sup>119</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 47.

<sup>120</sup> Heggstad, s. 100.

<sup>121</sup> Forselius 1981, s. 43.

<sup>122</sup> *Droppar i folkhavet*, s. 189.

samt för att ge Gerdas dotter Tora en utbildning. Den matriarkala avhållsamhetens utopi framstår som ett sorgligt alternativ. Lösningen som lyfts fram i *Droppar i folkhavet* är mörkare och dystrare än de övriga.

I romanerna och novellerna som föregår *Droppar i folkhavet* och *Mannen som reste sig* framställs en utlevd sexualitet före äktenskapet nästan undantagslöst som destruktiv. De kvinnor som strävar mot själsadeln håller på sig trots att de är ”moderna” kvinnor (se kapitel 3.3). Men i de sista två romanerna händer någonting. Flera sexuellt utlevande kvinnor skildras med värme och medkänsla och kopplas inte automatiskt samman med en ytlig självupptagenhet och bristande arbetsmoral som i tidigare skildringar och ligger här närmst bilden av den ”naturliga sexualiteten” som man propagerade för i sexualupplysningsrörelsen. Tydligast av dessa är Edla Alm i *Mannen som reste sig*. Efter att Ulla Svensson har lämnat Gustav Frejtorp behöver han hjälp med att sköta hemmet och de två sönerna. Berättaren beskriver den anlitate hemhjälpen: ”Edla var mycket nöjeslysten. Sällan var hon hemma en kväll om möjlighet gavs att slippa.” Men samtidigt är hon till skillnad från många andra unga vackra kvinnor inte ute efter att ha en sexuell relation med sin arbetsgivare, och att allt ”hon hade hand vid blev välgjort och, där sådant var möjligt, med en kokett anstrykning”.<sup>123</sup> Inte nog med att hon är en duktig arbetare, hon är sexuellt utlevande och Sandels berättare låter henne gå med sista ordet i den konflikt mellan henne och Gustav som ska leda till hennes avsked. När Gustav har kommit på henne med att ta hem en man en natt konfronterar han henne men som Forselius skriver lyfter Sandel fram Gustavs dubbelmoral i dialogerna.<sup>124</sup> Och kanske också svårigheten i avhållsamhetens projekt.

– Jag anser att Elda bör avstå från dylikt.

– Frejtorps tycke därvidlag gör varken till eller ifrån. Jag råder mig själv, svarade Edla bestämt. [...] Natten är väl min skulle jag tro, att använda som jag har lust till. Jag har inte avsagt mig min rätt som människa fast jag tagit plats, ser Frejtorp. [...]

– Det som inte skadar en man, är ett fördärv för en kvinna, sade han kort.

– Karlprat. Ett gammalt påhitt för att hålla kvinnan i tygel, smålog Edla överlägset. [...] Jag tror att män och kvinnor av naturen är av samma ull i fråga om det sexuella. Och vi moderna kvinnor vill ju leva naturenligt. Som männen alltid gjort förresten.<sup>125</sup>

---

<sup>123</sup> *Mannen som reste sig*, s. 174.

<sup>124</sup> Forselius 1981, s. 44.

<sup>125</sup> *Mannen som reste sig*, s. 177 f.

För första gången smälter Sandel de ”skitförnämas” egenskaper, arbetsamhet och skötsamhet, samman med en utlevd sexualitet. Forselius skriver att ”Edla är den gestalt [...] som naturligt tar ansvar för sitt fria sexualliv, som är självständig, som tänker ’egna tankar’.” Berättaren är kluven till henne, vilket inte är underligt, fortsätter hon, då romanens projekt annars är sexualitetens skadliga verkan.<sup>126</sup> En av förklaringarna till svängningen i *Droppar i folkhavet* genom den varma och medmänskliga skildringen av de prostituerade kvinnorna Sonja och Naima (se kapitel 2.4) och i *Mannen som reste sig* med Elda Alm skulle kunna vara att en modernare sexualmoral höll på att breda ut sig.

Men trots förskjutningen i slutet av författarskapet kvarstår faktum att moralen i Sandels berättelser ligger nära borgerlighetens. Även om det inte förekommer några skildringar av sexuellt umgänge mellan äkta makar, finns det saker som talar för att äktenskapet är målet för många unga män och kvinnor. Bröllopfester förekommer vid flera tillfällen och tar både upp mycket plats i berättelserna och framställs som en stor belöning för hårt arbete. Romanen *Virveln* avslutas i fest, musik och kollektiv glädje genom det ingångna äktenskapet mellan Karin Malmådras storasyster, den hårt arbetande och självuppoffrande Sylvi, och dennes fästman. Hela familjen hjälper till; de förgyller tavelramar inför festen, städar, köper nytt, donar, fejar och syr. Sylvi är den strävsamma hushållsmodern förkroppsligad och finner till slut lycka efter mycket slitsamt arbete. Även i ”Brudklänningen”, den avslutande novellen i *Vid svältgränsen*, ligger det ett lyckoskimmer över äktenskapet. Den fattiga och vackra Ester Lind ska gifta sig men har inte råd med en brudklänning. Vänner och grannar skramlar i hemlighet och de sista orden i novellsamlingen lyder: ”Och allra sist är det bara några ord om hur Ester, drömflickan, [...] fördes fram i höstkvällen under enkla människors välönskningar till livvets härligaste lycka.”<sup>127</sup>

Slutet på hela författarskapet är också talande för hur Sandel sträcker sig mot borgerlighetens lösning. Gustav Frejtorps son bor på sjukhus och Alan, hans styvson, har tagit livet av sig. Men trots det, eller på grund av det, finner han och den hushållerska som till slut ska stanna i hemmet kärlek och tröst i varandras sällskap. Eva Bergklint är en medelålders änka från borgarklassen som har förlorat alla sina tillgångar med sin före detta man. Hon visar sig vara precis vad hemmet behöver. Hon

---

<sup>126</sup> Forselius 1981, s. 45.

<sup>127</sup> *Vid svältgränsen*, s. 170.

är ordentlig och främjar bildning och skötsamhet. Hon har till och med en röst som är mer välljudande än arbetarnas, säger ett av barnen. Gustav gifter till slut om sig med henne, en kvinna ur borgarklassen och hon lyfter honom ur det mörker Ulla Svensson har lämnat efter sig.

Att avsluta en studie av Sandels författarskap med slutsatsen att hon trots allt lutade sig mot en borgerlig moral, en moral som utgjorde grunden för det kapitalistiska industriella samhällsbygget och dess klassindelning, kan tyckas märkligt. Men ändå inte, om man tänker efter. Hur gärna man än ville lösgöra sig från borgerlighetens linjaler inom arbetarrörelsen och stå på egna ben efter egna premisser kvarstår ändå faktum att den som framställs som ickerespektabel i offentligheten ofta är den som i slutändan kommer att kämpa hårdast för att vara det.

## 5. Sammanfattning

Maria Sandels författarskap tar ett avstamp i arbetarklasskvinnornas och barnens liv i storstäderna under 1900-talets första decennier. Det moralistiska skötsamhetsideal som genomsyrar hennes berättelser kan härledas till den socialdemokratiska arbetarrörelsens strävan att närma sig borgerligheten som en sorts kampmetod för att lyfta den egna klassen. Här hamnade kvinnan och hennes roll som husmor i fokus. Genom att kontrollera kvinnan menade man från borgerligt håll att man också skulle kontrollera hennes män och söner.

Den bild av arbetarklassen som förekom i borgerliga kretsar kännetecknades ofta av en rädsla för revolutionära massrörelser och ofta förekom en förminskande bild av människorna i arbetarklassen. Sandels författarskap kan läsas som ett försök att för-mänskliga framför allt dess kvinnor och barn. Att hon ändå lästes av borgarklassen kan ha att göra med att den moral hon propagerar för ligger nära den individualistiska moral som borgerligheten förespråkade. Den del av arbetarklassen som inte levde skötsamt fördöms starkt i Sandels berättelser.

Sandel drar en skiljelinje mellan de kvinnor som lyckas leva sedligt och avhållsamt och de som lever ut sin sexualitet. En av hennes förklaringar till att människor förråades och levde osedligt (sexuellt aktivt) var att de påverkades negativt i arbetslivet. Fabrikslivet, men även livet på gatan, ställs som motpoler till ett sunt och sedligt familjeliv enligt borgerliga mönster. Sandel skyllde i en tidningsartikel i tidningen *Socialdemokraten* på arbetsledningen och på de manliga kamraterna men i skildringen av kvinnorna i hennes författarskap är det ändå på individerna och deras val som hon lägger skulden, inte främst på de orättvisa sociala strukturerna. Sandel skyller även städernas ”sedliga tillstånd” på arbetarklassens familjer och menade att de uppfostrade sina barn dåligt.

Den äldre generationen som hade vuxit upp på landsbygden hade andra idéer om moral än de yngre generationerna som växte upp i de allt större städernas fattiga stadsdelar och dess konflikter skildrar Sandel flitigt – ofta till den äldre generationens fördel. De kvinnor som är ute och dansar, träffar män och lägger större vikt vid sin utsida än ”själslig förfining” framställs i dålig dager. De äldre människorna fördömer nöjet och finner självrespekt i hårt arbete, spartanskt leverne och självständighet. Dessa konflikter är gestaltningar av spänningar som låg i tiden. I arbetar-



rörelsen menade man att ungdomen var förrådd av det dekadenta liv som följde med kapitalismen och som hindrade utlevandet av en sund sexualitet. Man försökte skapa sig en motbild den till som djurisk och låg som lagts på arbetarklassen ovanifrån och därför blev skötsamhetsidealet centralt. Däremot är det lätt att förstå varför de skildrade unga kvinnorna fäster en sådan vikt vid sin utsida och vid nöjet. Att vara arbetarklass är detsamma som att ha ett mindervärdeskomplex och deras nöjessökande kan ses som en strävan efter att lyfta sig över sin klass. Men det är att lyfta sig på ytan istället för att göra det själsligt, så som berättelsernas protagonister gör.

Ett sunt arbetarklasssubjekt har ansvarsfulla sexuella relationer. Flera av Sandels kvinnor bryter mot förmaningarna och får betala för det. Hon skildrar den svåra situation de kvinnor som blev med barn levde i. De riskerar att bli av med sina bostäder, de försöker göra abort men dör på kuppen, eller hamnar i fängelse för det. Vissa episoder i författarskapet gör det lätt att tro att Sandel var abortmotståndare men i andra förespråkar hon snarare aborter. Ute i samhället väntar dem inget annat än förakt. Liksom mycket i Sandels författarskap tar detta avstamp i en aktuell debatt. Inom arbetarrörelsen var männen inte intresserade av att hjälpa de kvinnor som hamnade i nöd på grund av graviditeter. Kvinnokampen underordnades klasskampen. Samtidigt pekar vissa av skildringarna på att de som levde ett allt för sexuellt utsvävande liv hade sig själva att skylla. Det här var en bild som sammanföll med den som var utbredd i den socialistiska sexualupplysningsrörelsen.

Även den prostituerade kvinnan är ett återkommande inslag i Sandels berättelser. I somligas ögon är hon en sexuellt bejakande människa men för de flesta är hon en låg och fallen kvinna. Prostitutionen var en del av arbetarklassens vardag. Många av de kvinnor som blev med barn tvingades prostituera sig då de inte kunde försörja sig på annat sätt. Men även här drar Sandel upp en linje mellan sedliga kvinnor som tvingas in i yrket och lättsinniga nöjessökerskor som är moraliskt fördärvade. Detta är tydligt i en skildring av två prostituerade kvinnor i romanen *Droppar i folkhavet*. Den ena kvinnans livsöde framställs som en tragedi som hon till slut lyckas lyfta sig upp ur medan den andra kvinnans fall framställs som programenligt och utan återvändo. De två kvinnornas erotiska förhållande med varandra pekar också på att prostituerade ansågs ha en sexualitet som avvek från det normala, men kan också härledas till den syn på homosexualitet som ett substitut för sunda heterosexuella relationer som förekom i den socialistiska sexualupplysningsrörelsen under 20- och 30-talet.

Det går även att läsa ut ett försvar för de prostituerade kvinnorna i Sandels skildringar. De skildras med sympati och förståelse i flera fall – det är inte den prostituerade kvinnan som sådan som är hotet utan snarare de kvinnor som på grund av bristen på de egenskaper som en normativ arbetare skulle ha som till slut blir prostituerade.

Det skötsamhetsideal som genomsyrar Sandels författarskap innefattar även normer för hur kvinnorna skulle hantera sin sexualdrift. De skötsamma kvinnorna, ”själsadeln”, är de kvinnor som inte bara arbetar duktigt och lever spartanskt, utan också de som inte ger sig hän åt sina sexuella begär. Många av de skildrade kvinnorna har en stark sexualdrift och det stora provet för dem består i att behärska den.

Något annorlunda är det ställt med männen i berättelserna. De spelar i en annan liga än kvinnorna. Den manliga sexualiteten går inte att hämma, binda eller hålla tillbaka och något som kännetecknar skildringen av männen är deras oförmåga att hålla tillbaka sina infall och inte ge utlopp för känslostormar. Männen utövar ofta en negativ påverkan på berättelsernas kvinnor i deras kamp för att hålla sig på rätt sida av den uppdragna linjen.

Det går inte, menar jag, att utläsa en enkel lösning på sexualproblematiken hos Sandel, ett ”rätt” svar, utan istället kan man framför allt se tre möjliga alternativ till lösningar. Det är det matriarkala avhållsamhetens projekt, där kvinnan reder sig själv. Som det skildras är detta dock ett alternativ som kantas av sorg och grått mörker. De kvinnor som gör detta är arbetsamma och självständiga men är inte lyckliga. Det andra alternativet är en modernt utlevande sexualitet. Många kvinnor gör detta genom författarskapet och får betala dyrt för det men i den sista romanen, *Mannen som reste sig*, kan man se en öppning mot kommande decenniernas mer sexualvänliga debatt. Här sammansmälter Sandel både ett nöjdesdrivet sexuellt utlevande liv med skötsamhet och arbetsamhet i en av romanens karaktärer. Men detta är ett undantag. Det ideal som oftast lyfts fram som normativt är arbetarklassfamiljen som lever enligt det borgerliga kärnfamiljsmönstret. Skötsamma kvinnor och män gifter sig, lever skötsamt, arbetsamt och klassmedvetet. Förklaringen till detta kan man hitta i den socialdemokratiska kampmetoden mot kapitalismen som kännetecknades av kompromisser och en strävan att sträcka sig mot borgarklassen och genom att anamma vissa av deras normer enklare kunna få dem att lyssna på den egna klassen och på så vis få igenom en förändring.

## 5. Litteraturlista

Adolfsson, Eva & Forselius, Tilda Maria m.fl., *Vardagsslit och drömmars språk – Svenska proletärförfattarinnor från Maria Sandel till Mary Andersson*, Enskede 1981.

Bourdieu, Pierre, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard 1984 (Paris 1979).

Brink Pinto, Andrés, *Med Lenin på byrån – Normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921-1939*, Lund 2008.

Butler, Judith, *Genustrubbel*, Göteborg 2007.

Frow, John, *Cultural Studies and Cultural Values*, Oxford 1995.

Godin Stig-Lennart, *Klassmedvetenhet i tidig svensk arbetarlitteratur*, Lund 1994.

Heggestad, Eva, *En bättre och lyckligare värld – Kvinnliga författares utopiska visioner 1850-1950*, Stockholm/Stehag 2003.

Holmquist, Ingrid & Witt Brattström, Ebba (red.), *Kvinnornas litteraturhistoria, del 2 – 1900-talet*, Stockholm 1983.

Jonsson, Stefan, *Rapport från sopornas planet*, Stockholm 2010.

Josefsson, Eva-Karin, *Arbetande kvinnor i litteraturen*, Stockholm 1989.

Key, Ellen, *Hemmets århundrade*, Stockholm 1976.

Kollontay, Alexandra, *Den nya moralen*, Stockholm 1979 (1911, 1913, 1918, 1923, 1926).

Nordström, Ingrid, *Det kommer att gå bra för er – kvinnor i Stockholmsromaner omkring 1920*, Stockholm 2005.

Prendergast, Christopher, *The Triangle of Representation*, New York 2000.

Sandel, Maria, *Vid svältgränsen och andra berättelser*, Stockholm 1908.

Sandel, Maria, *Familjen Vinge*, Stockholm 1913.

Sandel, Maria, *Virveln*, Stockholm 1913.

Sandel, Maria, *Hexdansen*, Stockholm 1919.

Sandel, Maria, *Droppar i folkhavet*, Stockholm 2009 (1924).

Sandel, Maria, *Mannen som reste sig*, Stockholm 1927.

Skeggs, Beverley, *Att bli respektabel*, Göteborg 1999.